तदेवं प्रकृतिमिथ्यातादात्म्यात्पुरुषस्य संसारो न स्वरूपेणेत्युक्तं कीदृशं पुनस्तस्य स्वरूपं यत्र न संभवति संसार इत्याकाङ्क्षायां तस्य स्वरूपं साक्षान्निर्दिशन्नाह अस्मिन् प्रकृतिपरिणामे देहे जीवरूपेण वर्तमानोऽपि पुरुषः परः प्रकृतिगुणासंसृष्टः परमार्थतोऽसंसारी स्वेन रूपेणेत्यर्थः यत उपद्रष्टा यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वादृत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा न तु कर्ता पुरुषः 'स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इति' श्रुतेः अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मसु दृष्टेषु मध्ये बाह्यान् देहादीनपेक्ष्यात्यव्यवहितो द्रष्टात्मा पुरुष उपद्रष्टा उपशब्दस्य सामीप्यार्थत्वात्तस्य चाव्यवधानरूपस्य प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानात् अनुमन्ता च कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव सन्निधिमात्रेण तदनुकूलत्वादनुमन्ता अथवा

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान्देहेन्द्रियादीन्न निवारयति कदाचिदपि तत्साक्षिभूतः पुरुष इत्यनुमन्ता साक्षी चेति श्रुतेः भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्याध्यासविशिष्टानां स्वसत्तया स्फुरणेन च धारयिता पोषयिता च भोक्ता बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकान् प्रत्ययान् स्वरूपचैतन्येन प्रकाशयतीति निर्विकार एवोपलब्धा महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादिबुद्ध्यन्तानामविद्ययात्मत्वेन कल्पितानां परमः प्रकृष्ट उपद्रष्टृत्वादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्ट आत्मा परमात्मा इति अनेन शब्देनापि उक्तः कथितः श्रुतौ चकारादुपद्रष्टेत्यादिशब्दैरपि स एव पुरुषः पर उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इत्यग्रेऽपि वक्ष्यते ॥ २२ ॥ तदेवं स च यो यत्प्रभावश्चेति व्याख्यातं इदानीं यज्ज्ञा-

त्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तमुपसंहरति य एवमुक्तेन प्रकारेण वेत्ति पुरुषमयमस्मीति साक्षात्करोति प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैःसह मिथ्याभूतामात्मविद्यया बाधितां वेत्ति निवृत्ते ममाज्ञानतत्कार्ये इति स सर्वथा प्रारब्धकर्मवशादिन्द्रवद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोपि भूयो न जायते पतितेस्मिन् विद्वच्छरीरे पुनर्देहग्रहणं न करोति अविद्यायां विद्यया नाशितायां तत्कार्यासंभवस्य बहुधोक्तत्वात् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति' न्यायात् अपिशब्दाद्विधिमनतिक्रम्य वर्तमानः स्ववृत्तस्थो भूयो न जायत इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः॥ २३ ॥अत्रात्मदर्शने साधनविकल्पा इमे कथ्यन्त इह हि चतुर्विधा जनाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यमाः केचिन्मन्दाः केचिन्मन्दतरा इति तत्रोत्तमानामात्मज्ञानसाधनमाह ध्यानेन विजातीयप्रत्यानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रव-

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोपि न स भूयोभिजायते ॥ २३ ॥
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥ अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

णमननफलभूतेनात्मचिन्तनेन निदिध्यासनशब्दोदितेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिदुत्तमा योगिनो मध्यमानामात्मज्ञानसाधनमाह अन्ये मध्यमाः साङ्ख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेण नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेण इमे गुणत्रयपरिणामा अनात्मानः सर्वे मिथ्याभूतास्तत्साक्षिभूतो नित्यो विभुर्निर्विकारः सत्यः समस्तजडसंबन्धशून्य आत्माहमित्येवं वेदान्तवाक्यविचारजन्येन चिन्तनेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तन्ते ध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थो मन्दानां ज्ञानसाधनमाह कर्मयोगेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलाभिसन्धिरहितेन तत्तद्वर्णाश्रमोचितेन वेदविहितेन कर्मकलापेन चापरे मन्दाः पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तन्ते सत्त्वशुद्ध्या श्रवणमननध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥ मन्दतराणां ज्ञानसाधनमाह

अन्ये तु मन्दतराः तुशब्दः पूर्वश्लोकोक्तात्रिविधाधिकारिवैलक्षण्यद्योतनार्थ एषूपायेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः कारुणिकेभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेवं चिन्तयन्तेत्युक्ता उपासते श्रद्दधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेपि चातितरंत्यत्र मृत्युं संसारं श्रुतिपरायणाः स्वयं विचारासमर्था अपि श्रद्दधानतया गुरूपदेशश्रवणमात्रपरायणाः तेपीत्यपिशब्दाद्ये स्वयं विचारसमर्थास्ते मृत्युमतितरन्तीति किमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ संसारस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्ष उपपद्यत इत्येतस्यार्थस्यावधारणाय संसारतन्निवर्तकज्ञानयोः प्रपञ्चः क्रियते यावदध्यायसमाप्ति तच्चकारणं गुणसङ्गोस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्येतत्प्रागुक्तं विवृणोति यावत् किमपि सत्त्वं वस्तु संजायते स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् अविद्यातत्कार्यात्मकं जडमनिर्वचनीयं सदसत्त्वं दृश्यजातं क्षेत्रं तद्विलक्षणं तद्भासकं स्वप्रकाश-

अन्येत्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥ तेपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

परमार्थसच्चैतन्यमसङ्गोदासीनं निर्धर्मकमद्वितीयं क्षेत्रज्ञं तयोः संयोगो मायावशादितरेतराविवेकनिमित्तो मिथ्यातादात्म्याध्यासः सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकः तस्मादेव संजायते तत्सर्वं कार्यजातमिति विद्धि हे भरतर्षभ अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्विनष्टुमर्हति स्वप्नादिवदित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ एवं संसारमविद्यात्मकमुक्त्वा तन्निवर्तकविद्याकथनाय य एवं वेत्ति पुरुषमिति प्रागुक्तं विवृणोति सर्वेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरिणामशीलतया गुणप्रधानभावापत्त्या च विषमेषु अत एव चञ्चलेषु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावानापरिणम्य क्षणमपि स्थातुमीशते अत एव परस्पर बाध्यबाधकभावापन्नेषु एवमपि विनश्यत्सु दृष्टनष्टस्वभावेषु मायागन्धर्वनगरादिप्रायेषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रति

देहमेकं जन्मादिपरिणामशून्यतया च तिष्ठन्तमपरिणममानं परमेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन बाध्यबाधकभावशून्यं सर्वदोषानास्कन्दितं अविनश्यन्तं दृष्टनष्टप्रायसर्वद्वैतबाधेऽप्यबाधितं एवं सर्वप्रकारेण जडप्रपञ्चविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रचक्षुषा पश्यति स एव पश्यत्यात्मानं जाग्रद्बोधेन स्वप्नभ्रमं बाधमान इव अज्ञस्तु स्वप्नदर्शीव भ्रान्त्या विपरीतं पश्यन्नपश्यत्येव अदर्शनात्मकत्वाद्भ्रमस्य न हि रज्जुं सर्पतया पश्यन् पश्यतीति व्यपदिश्यते रज्ज्वदर्शनात्मकत्वात्सर्पदर्शनस्य एवं भूतान्यानुपरक्तशुद्धात्मदर्शनात्तददर्शनात्मिकाया अविद्याया निवृत्तिस्ततस्तत्कार्यसंसारनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अत्रात्मानमिति विशेष्यलाभो विशेषणमर्यादया परमेश्वरमित्येव वा विशेष्यपदं विषमत्वचञ्चलत्वबाध्यबाधकरूपत्वलक्षणं जडगतं वैधर्म्यं समत्वतिष्ठत्वपरमेश्वरत्वरूपात्मविशेषणव-

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम ॥ विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥
समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

शादर्थात्प्राप्तं अन्यकण्ठोक्तमिति विवेकः ॥ २७ ॥ तदेतदात्मदर्शनं फलेन स्तौति रुच्युत्पत्तये समवस्थितं जन्मादिविनाशान्तभावविकारशून्यतया सम्यक्तयाऽवस्थितमिति तत्त्वविनाशित्वलाभः अन्यत्प्राग्व्याख्यातं एवं पूर्वोक्तविशेषणमात्मानं पश्यन् अयमस्मीति शास्त्रदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं सर्वोऽप्यज्ञः परमार्थसन्तमेकमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दरूपमात्मानमविद्यया सत्यपि वस्तुनि नास्ति न भातीति प्रतीतिजननसमर्थतया स्वयमेव तिरस्कुर्वन्नसन्तमिव करोतीति हिनस्त्येव तं तथाऽविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतं देहेन्द्रियसंघातमात्मानं पुरातनं हित्वा न तमादत्ते कर्मवशादिति हिनस्त्येव तं अत उभयथाप्यात्मैवेह सर्वोऽप्यज्ञ। यमधिकृत्येयं शकुन्तलावचनरूपा स्मृतिः ‘ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा । योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यत इति ’ श्रुतिश्च ‘ असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिग-

च्छान्ति ये के चात्महनो जना इति' असुर्या असुरस्य स्वभूताः असुर्या संपदा भोग्या इत्यर्थ आत्महन इत्यनात्मन्यात्माभिमानिन इत्यर्थः अतो य आत्मज्ञः सोनात्मन्यात्माभिमानं शुद्धात्मदर्शनेन बाधते अतः स्वरूपलाभान्न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं तत आत्महननाभावादविद्यातत्कार्यनिवृत्तिलक्षणां मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः प्रतिदेहं भिन्ना आत्मानो विषमाश्च तत्तद्विचित्रफलभोक्तृत्वेनेति कथं सर्वभूतस्थमेकमात्मानं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तमत आह कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि सर्वशः सर्वैः प्रकारैः प्रकृत्यैव देहेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिगुणात्मिकया भगवन्माययैव क्रियमाणानि न तु पुरुषेण सर्वविकारशून्येन यो विवेकी पश्यति एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि कर्मसु आत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितमसङ्गमेकं सर्वत्र समं यः पश्यति तथाशब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः स पश्यति स परमार्थदर्शीति पूर्ववत् सविका-

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

रस्य क्षेत्रस्य तत्तद्विचित्रकर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदेपि वैषम्येपि न निर्विशेषस्याकर्तुराकाशस्येव न भेदे प्रमाणं किञ्चिदात्मन इत्युपपादितं प्रक ॥ २९ ॥ तदेवं मायातत्त्वक्षेत्रभेददर्शनमभ्यनुज्ञाय क्षेत्रज्ञभेददर्शनमपाकृतं इदानीं तु क्षेत्रभेददर्शनमपि मायिकत्वेनापाकरोति यदा यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामपि जडवर्गाणां पृथग्भावं पृथक्त्वं परस्परभिन्नत्वं एकस्मिन्नेवात्मनि सद्रूपे स्थितं कल्पितं कल्पितस्याधिष्ठानादनतिरेकात् सद्रूपात्मस्वरूपादनतिरिक्तं अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनुस्वयमालोचयति आत्मैवेदं सर्वमिति एवमपि मायावशात्तत एकस्मादात्मन एव विस्तारं भूतानां पृथग्भावं च स्वप्नमायावदनुपश्यति ब्रह्म संपद्यते तदा सजातीयविजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव सर्वानर्थशून्यं भवति तस्मिन्काले 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति' श्रुतेः प्रकृत्यैव चेत्यत्रात्मभेदो निराकृतः यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र त्वनात्मभेदोपीति विशेषः ॥ ३० ॥

आत्मनः स्वतोऽकर्तृत्वेऽपि शरीरसंबन्धौपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कामपनुदन् यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यतीत्येतद्विवृणोति अयमपरोक्षः परमात्मा परमेश्वराभिन्नः प्रत्यगात्मा अव्ययो न व्येतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्य इत्यर्थः तत्र व्ययो द्विधा धर्मिस्वरूपस्यैवोत्पत्तिमत्तया वा धर्मिस्वरूपस्यानुत्पाद्यत्वेऽपि धर्माणामेवोत्पत्त्यादिमतया वा तत्राद्यं निराकरोति अनादित्वादिति आदिः प्रागसत्त्वावस्था सा च नास्ति सर्वदा सत आत्मनः अतस्तस्य कारणाभावाज्जन्माभावः न ह्यनादेर्जन्म संभवति तदभावे च तदुत्तरभाविनो भावविकारा न संभवन्त्येव अतो न स्वरूपेण व्येतीत्यर्थो द्वितीयं निराकरोति निर्गुणत्वादिति निर्धर्मकत्वादित्यर्थो न हि धर्मिणमविकृत्य कश्चिद्धर्म उपैत्यपैति वा धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादयं तु निर्धर्मकोऽतो न धर्मद्वारापि व्येतीत्यर्थः 'अविनाशी वा अरेयमात्माऽ

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

नुच्छित्तिधर्मेति' श्रुतेः यस्मादेषः जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं षड्भावविकारशून्यः अध्यासिकेन संबन्धेन शरीरस्थोऽपि तस्मिन्कुर्वत्ययमात्मा न करोति यथाध्यासिकेन संबन्धेन जलस्थः सविता तस्मिंश्चलत्यपि न चलत्येव तद्वत् यतो न करोति किंचिदपि कर्म अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते यो हि यत्कर्म करोति स तत्फलेन लिप्यते न त्वयमकर्तृत्वादित्यर्थ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादीनां क्षेत्रधर्मत्वकथनात् प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानीति मायाकार्यत्वव्यपदेशाच्च अत एव परमार्थदर्शिनां सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिरिति प्राग्व्याख्यातं एतेनात्मनो निर्धर्मकत्वकथनात् स्वगतभेदोऽपि निरस्तः प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र सजातीयभेदो निवारित यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र विजातीयभेदः अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्र स्वगतो भेद इत्यद्वितीयं ब्रह्मैवात्मेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

शरीरस्थोऽपि तत्कर्मणा न लिप्यते स्वयमसङ्गत्वादित्यत्र दृष्टान्तमाह सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते पङ्कादिभिर्यथेति दृष्टान्तार्थः स्पष्टमितरत् ॥ ३२ ॥ न केवलमसङ्गस्वभावत्वादात्मा नोपलिप्यते प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मैर्न लिप्यत इति सदृष्टान्तमाह यथा रविरेक एव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियसङ्घातं रूपवद्वस्तुमात्रमिति यावत् प्रकाशयति न च प्रकाश्यधर्मैर्लिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यते तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञ एक एव कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति हे भारत अत एव न प्रकाश्यधर्मैर्लिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यत इत्यर्थः ' सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुः·

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

खेन बाह्य इति ' श्रुतेः ॥ ३३ ॥ इदानीमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणान्तरं परस्परवैलक्षण्यं जाड्यचैतन्यविकारित्वनिर्विकारत्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेण चक्षुषा ये विदुर्भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्या मायाख्या तस्याः परमार्थात्मविद्यया मोक्षमभावगमनं च ये विदुर्जानन्ति यान्ति ते परं पदार्थात्मवस्तुस्वरूपं कैवल्यं न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं तत्र निरीश्वरसाङ्ख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं वक्तव्यं एवं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्युक्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति वक्तव्यं तथा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परमित्युक्तं तत्र भूतप्रकृतिशब्दितेभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणं स्यान्मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यं तदेतत्सर्वं विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते तत्र वक्ष्यमाणमर्थं द्वाभ्यां स्तुवन् श्रोतॄणां रुच्युत्पत्तये ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं परवस्तुविषयत्वात् कीदृशं तत् ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां बहिरङ्गानां यज्ञादीनां मध्ये उत्तमं उत्तमफलत्वात् नत्वमानित्वादीनां तेषामन्तरङ्गत्वेनोत्तमफलत्वात् परमित्यनेनोत्कृष्ट-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

विषयत्वमुक्तं उत्तममित्यनेन तूत्कृष्टफलत्वमिति भेदः ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि यत् ज्ञानं ज्ञात्वाऽनुष्ठाय मुनयो मननशीलाः संन्यासिनः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यां इतो देहबन्धनाद्गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥ तस्याः सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदं यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनमपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मद्रूपतामत्यन्ताभेदेनागताः प्राप्ताः सन्तः सर्गेपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोपजायन्ते प्रलये ब्रह्मणोपि विनाशकाले न व्यथन्ति च न व्यथन्ते न च लीयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं नतु साङ्ख्यसिद्धान्तवत् स्वतन्त्रयोरितीमं विवक्षितमर्थमाह द्वाभ्यां सर्वकार्यापेक्षयाऽधिकत्वात्कारणं महत् सर्वकार्याणां वृद्धिहेतु-

त्वरूपात् बृंहणत्वात् ब्रह्म अव्याकृतं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया महत् ब्रह्म तच्च ममेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं सर्वभूतजन्मकारणं अहं बहुस्यां प्रजायेयेतीक्षणरूपं सङ्कल्पं दधामि धारयामि तत्सङ्कल्पविषयीकरोमीत्यर्थः यथा हि कश्चित् पिता पुत्रमनुशयिनं व्रीह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिन् लीनं शरीरेण योजयितुं योनौ रेतःसेकपूर्वकं गर्भमाधत्ते तस्माच्च गर्भाधानात् स पुत्रः शरीरेण युज्यते तदर्थं च मध्ये कललाद्यवस्था भवति तथा प्रलये मयि लीनमविद्याकामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण कार्यकरणसंघातेन योजयितुं चिदाभासाख्यरेतःसेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमादधामि तदर्थं च मध्ये आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याद्युत्पत्त्यवस्थाः ततो गर्भाधानात्संभव उत्पत्तिः हिरण्यगर्भादीनां भवति हे भारत नत्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

मम योनिर्महत् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

ननु कथं सर्वभूतानां ततः संभवो देवादिदेवविशेषाणां कारणान्तरसंभवादित्याशङ्क्याह देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु या मूर्तयो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिभेदेन विलक्षणविविधसंस्थानास्तनवः संभवन्ति हे कौन्तेय तासां मूर्तीनां तत्तत्कारणभावापन्नं महत् ब्रह्मैव योनिर्मातृस्थानीया अहं परमेश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता तेन महतो ब्रह्मण एवावस्थाविशेषाः कारणान्तराणीति युक्तमुक्तं संभवः ॥१४०॥
सर्वभूतानां ततो भवतीति॥४॥तदेवं निरीश्वरसाङ्ख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वमुक्तं इदानीं कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीत्युच्यते सत्त्वमित्यादिना सत्त्वमित्यतः प्राक्चतुर्दशभिः सत्त्वरजस्तम इत्येवंनामानो गुणा नित्यपरतन्त्राः पुरुषं प्रति सर्वेषामचेतनानां चेतनार्थत्वात् न तु वैशेषिकानां रूपादिवद्द्रव्याश्रिताः न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात्प्रकृतेः तर्हि कथं

प्रकृतिसंभवा इति उच्यते त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिर्माया भगवतस्तस्याः सकाशात् परस्पराङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येण परिणताः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते ये च देहे प्रकृतिकार्ये शरीरेन्द्रियसङ्घाते देहिनं देहतादात्म्यासमापन्नं जीवं परमार्थतः सर्वविकारशून्यत्वेनाव्ययं निबध्नन्ति निर्विकारमेव सन्तं स्वविकारवत्तयोपदर्शयतीव भ्रान्त्या जलपात्राणीव दिवि स्थितमादित्यं प्रति बिम्बाध्यासेन स्वकम्पादिमत्तया यथा च पारमार्थिको बन्धो नास्ति तथा व्याख्यातं प्राक् शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति ॥ ५ ॥ तत्र को गुणः केन सङ्गेन बध्नातीत्युच्यते तत्र तेषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्य तमोगुणकृतावरणतिरोधायकं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् चिद्बिम्बग्रहणयोग्यत्वादिति यावत् न केवलं चैतन्याभिव्यञ्जकं किंतु अनामयं आमयो दुःखं तद्विरोधिसुखस्यापि

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम्
॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन
चानघ ॥ ६ ॥

व्यञ्जकमित्यर्थस्तत् बध्नाति सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च देहिनं हे अनघाव्यसन सर्वत्र संबोधनानामभिप्रायः प्रागुक्तः स्मर्तव्योऽत्र सुखज्ञानशब्दाभ्यामन्तःकरणपरिणामौ सद्व्यञ्जकावुच्येते इच्छा द्वेषः सुखं संघातश्चेतना धृतिरिति सुखचेतनयोरपीच्छादिवत् क्षेत्रधर्मत्वेन पाठात् तत्रान्तःकरणधर्मस्य सुखस्य ज्ञानस्य चात्मन्यध्यासः सज्ञाहं सुखी अहं जात इति च न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति तस्मादविद्यामात्रमेतदिति शतश उक्तं ॥ ६ ॥ रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामो गर्वः स एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात् तद्रागात्मकं रजो विद्धि अत एव अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तस्योपस्थितेऽपिविनाशे संरक्षणाभिलाष आसङ्गस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः संभवो यस्मात् तद्रजो निबध्नाति हे कौन्तैय कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टा-

र्थेषु अहमिदं करोम्येतत् फलं भोक्ष्य इत्यभिनिवेशविशेषेण देहिनं वस्तुतोऽकर्तारमेव कर्तृत्वाभिमानिनं रजसः प्रवृत्तिहेतुत्वात् ॥ ७ ॥ तुशब्दः सत्त्वरजोपेक्षया विशेषद्योतनार्थोऽज्ञानादावरणशक्तिरूपात्तदुद्भूतमज्ञानजं तमो विद्धि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं अविवेकरूपत्वेन भ्रान्तिजनकं प्रमादेनालस्येन निद्रया च तत्तमो निबध्नाति देहिनमित्यनुषज्यते हे भारत प्रमादो वस्तुविवेकासामर्थ्यं सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधि आलस्यं प्रवृत्त्यसामर्थ्यं रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि उभयविरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिर्निद्रेति विवेकः ॥ ८ ॥ उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्ष इति तत्राह सत्त्वमुत्कृष्टं सत् सुखे सञ्जयती

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥ तं निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

दुःखकारणमभिभूय सुखे संश्लेषयाति सर्वत्र देहिनमित्यनुषज्यते एवं रज उत्कृष्टं सत् सुखकारणमभिभूय कर्मणि सञ्जयतीत्यनुषज्यते तमस्तु प्रमादबलेनोत्पद्यमानमपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमावृत्य आच्छाद्य प्रमादे प्राप्तज्ञायमानता कस्याप्यज्ञाने सञ्जयति उत अपि प्राप्तकर्तव्यता कस्याप्यकरणे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रजस्तमश्च युगपदुद्भावपि गुणावभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तमसाधारण्येन करोतीति शेष एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति यदा तदा प्रागुक्तं स्वकार्यं करोति तथा तद्वदेव तमोऽपि सत्त्वं रजश्चेत्युभाव-

पि गुणावभिभूय उद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीमुद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह त्रिभिरस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषूपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशः बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारः स्वविषयावरणविरोधी दीपवत् तदेव ज्ञानं शब्दादिविषय उपजायते तदाऽनेन शब्दादिविषयज्ञानाख्यप्रकाशेन लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतमिति विद्यात् जानीयात् उत अपि सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ महति धनागमे जायमानेऽप्यनुक्षणं वर्धमानस्तदभिलाषो लोभः स्वविषयप्राप्त्यनिवर्त्य इच्छाविशेष इति यावत् प्रवृत्तिर्निरन्तरं प्रयतमानता आरम्भः कर्मणां बहुवित्तव्यया-

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

यासकराणां काम्यनिषिद्धलौकिकमहीगृहादिविषयाणां व्यापाराणामुद्यमऽशमो इदं कृत्वेदं करिष्यामीति सङ्कल्पप्रवाहानुपरमः स्पृहा उच्चावचेषु परधनेषु दृष्टमात्रेषु येन केनाप्युपायेनोपादित्सा रजसि रागात्मके विवृद्धे एतानि रागात्मकानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ एतैर्लिङ्गैर्विवृद्धं रजो जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥ अप्रकाशः सत्यप्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वथा बोधायोग्यत्वं अप्रवृत्तिश्च सत्यप्यग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ प्रवृत्तिकारणे जनितबोधेऽपि शास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वं प्रमादस्तत्कालकर्तव्यत्वेन प्राप्तस्यार्थस्याननुसन्धानाभावो मोह एव च मोहो निद्राविपर्ययो वा चौ समुच्चये एवकारो व्यभिचारवारणार्थः तमस्येव विवृद्धे एतानि लिङ्गानि

जायन्ते हे कुरुनन्दन अत एतैर्लिङ्गैरव्यभिचारिभिर्विवृद्धं तमो जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीं मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा प्रलयं मृत्युं याति प्राप्नोति देहभृत् देहाभिमानी जीवस्तदोत्तमा ये हिरण्यगर्भादयस्तद्विदां तदुपासकानां लोकान् देवसुखोपभोगस्थानविशेषानमलान् रजस्तमोमलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं मृत्युं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धकर्मफलाधिकारिषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ इदानीं स्वानुरूपकर्मद्वारा सत्त्वादीनां

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ॥ तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

विचित्रफलतां सङ्क्षिप्याह सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणो धर्मस्य सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमोमलामिश्रितं सुखं फलमाहुः परमर्षयो रजसो राजसस्य तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं राजसं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखं कारणानुरूप्यात्कार्यस्य अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलमाहुरित्यनुषज्यते सात्त्विकादि कर्मलक्षणं च नियतं सङ्गरहितमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति अत्र रजस्तमःशब्दौ तत्कार्ये कर्मणि प्रयुक्तौ कार्यकरणयोरभेदोपचारात् गोभिःश्रीणीतमत्सरमित्यत्र यथा गोशब्दस्तत्प्रभवे पयसि यथा वा धान्यमसि धिनुहि देवानित्यत्र धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले तत्र पयस्तण्डुलयोरिवात्रापि कर्मणः ॥१४२॥

प्रकृतत्वात् ॥ १६ ॥ एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते अतस्त- दनुरूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति रजसो लोभो विषयकोटिप्राप्त्याऽपि निवर्तयितुमशक्योभि- लापविशेषो जायते तस्य च निरन्तरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य सर्वदा दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य राजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो जायते अज्ञानमेव च भवति एवकारः प्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थः अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थोऽत्र वाज्ञानमप्रकाशः प्रमादो मोहश्चाप्रका- शोऽप्रवृत्तिश्चेत्यत्र व्याख्याताः ॥ १७ ॥ इदानीं सत्त्वादिवृत्तस्थानां प्रागुक्तमेव फलमूर्ध्वमध्याधोभावेनाह अत्र तृतीये

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्ययोरपि वृत्तमेव विवक्षितं तेन सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं सत्यलोकपर्यन्तं गच्छन्ति ते देवेषूत्पद्यन्ते ज्ञानकर्मतारतम्येन तेषां मध्ये मनुष्यलोके पुण्यपापमिश्रे तिष्ठन्ति न तूर्ध्वं गच्छन्त्यधो वा मनुष्येषूत्प- द्यन्ते राजसा रजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वके राजसे कर्मणि निरता जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यस्य गुणद्वयापेक्षया पश्चाद्भाविनो निकृष्टस्य तमसो गुणस्य वृत्ते निद्रालस्यादौ स्थिता अधो गच्छन्ति पश्वादिषूत्पद्यन्ते कदाचिज्जघन्यगुणवृत्तस्थाः सात्त्विकराजसाश्च भवन्त्यत आह तामसाः सर्वदा तमःप्रधाना इतःतेषां कदाचित्तद्वृत्तस्थत्वेऽपि न तत्प्रधानतेति भावः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नध्याये वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतमर्थत्रयं तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीत्यर्थद्वयमुक्तमधुना तु गुणेभ्यः

कथं मोक्षणं मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यमवशिष्यते तत्र मिथ्याज्ञानात्मकत्वाद्गुणानां सम्यक् ज्ञानात्तेभ्यो मोक्षण मित्याह गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं कर्तारं यदा द्रष्टा विचारकुशलः सन्ननुपश्यति विचारमनुपश्यति गुणा एवान्तःकरणबहिःकरणशरीरविषयभावापन्नाः सर्वकर्मणां कर्तार इति पश्यति गुणेभ्यश्च तत्तदवस्थाविशेषेण परिणतेभ्यः परं गुणतत्कार्यासंस्पृष्टं तद्भासकमादित्यमिव जलतत्कम्पाद्यसंस्पृष्टं निर्विकारं सर्वसाक्षिणं सर्वत्र समं क्षेत्रज्ञमेकं वेत्ति मद्भावं मद्रूपतां स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गुणानेतान्मायात्मकांस्त्रीन्सत्त्वरज-

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति॥गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

स्तमोनाम्नः देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् अतीत्य जीवन्नेव तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्जन्मना मृत्युना जरया दुःखैश्चाध्यात्मिकादिभिर्मायामयैर्विमुक्तो जीवन्नेव तत्संबन्धशून्यः सन् विद्वानमृतं मोक्षं मद्भावमन्ते प्राप्नोति ॥ २० ॥ गुणानेतानतीत्य जीवन्नेवामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं चाचारं च गुणातीतत्वोपायं च सम्यग्बुभुत्समानः एतान् गुणानतीतो यः स कैर्लिङ्गैर्विशिष्टो भवति यैर्लिङ्गैः स ज्ञातुं शक्यस्तानि मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः प्रभुत्वाद्भृत्यदुःखं भगवतैव निवारणीयमिति सूचयन्संबोधयति प्रभो इति क आचारोऽस्येति किमाचारः किं यथेष्टचेष्टः किं वा नियन्त्रित इति द्वितीयः प्रश्नः कथं च केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन् गुणा-

नातिवर्ततेऽतिक्रमतीति गुणातीतत्वोपायः क इति तृतीयः प्रश्नः ॥ २१ ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना पृष्टमपि प्रजहाति यदा कामा-
नित्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनः प्रकारान्तरेण बुभुत्समानः पृच्छतीत्यवधाय प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं पञ्चभिः श्लोकैर्यस्तावत्
कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति प्रश्नस्तस्योत्तरं शृणु प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहं च तमःकार्यमुपलक्षणमेतत्
सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वसामग्रीवशादुद्भूतानि सन्ति दुःखरूपाण्यपि दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि तथा विनाशसाम-
ग्रीवशान्निवृत्तानि तानि सुखरूपाण्यपि सन्ति सुखबुद्ध्या न काङ्क्षति न कामयते स्वप्नवन्मिथ्यात्वनिश्चयात् एतादृशद्वेषरागशून्यो यः
स गुणातीत उच्यत इति चतुर्थश्लोकगतेनान्वय इदं च स्वात्मप्रत्यक्षं लक्षणं स्वार्थमेव न परार्थं न हि स्वाश्रितौ द्वेषत-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि
न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥ गुणा वर्तन्त-
इत्येवं योवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

दभावौ रागतदभावौ च परः प्रत्येतुमर्हति ॥ २२ ॥ एवं लक्षणमुक्त्वा गुणातीतः किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह त्रिभिः
यथोदासीनो द्वयोर्विवदमानयोः कस्यचित् पक्षमभजमानो न रज्यति न वा द्वेष्टि तथायमात्मविद्रागद्वेषशून्यतया स्वस्वरूप एवासीनो गुणैः
सुखदुःखाद्याकारपरिणतैर्यो न विचाल्यते न प्रच्याव्यते स्वरूपावस्थानात् किं तु गुणा एवैते देहेन्द्रियविषयाकारपरिणताः परस्परास्मिन् वर्तते
ममत्वादित्यस्यैवैतत् सर्वभासकस्य न केनापि भास्यधर्मेण संबन्धः स्वप्नवन्मायामात्रश्चायं भास्यप्रपञ्चो जडः स्वयं ज्योतिः स्वभावस्त्वहं
परमार्थसत्यो निर्विकारो द्वैतशून्यश्चेत्येवं निश्चित्य यः स्वरूपेऽवतिष्ठत्यत्रतिष्ठते योनुतिष्ठतीति वा पाठस्तत्र नुः पृथक्कार्यः नेङ्गते
न तु व्याप्रियते कुत्रचित् गुणातीतः स उच्यत इति तृतीयगतेनान्वयः ॥ २३ ॥ समे दुःखमुखे द्वेषरागशून्यतयानात्मधर्मतयाऽनुततया

च यस्य स समदुःखसुखः कस्मादेवं यस्मात्स्वस्थः स्वस्मिन्नात्मन्येव स्थितो द्वैतदर्शनशून्यत्वात् अत एव समानि हेयोपादेयभावरहितानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथा लोष्टः पांसुपिण्डोऽत एव तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य हितसाधनत्वाहितसाधनत्वबुद्धिविषयत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वात् धीरो धीमान् धृतिमान् वा अत एव तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती दोषकीर्तनगुणकीर्तने यस्य स गुणातीत उच्यत इति द्वितीयगतेनान्वयः ॥ २४ ॥ मानः सत्कार आदरापरपर्यायोऽपमानस्तिरस्कारोऽनादरापरपर्याय स्तयोस्तुल्यो हर्षविषादशून्यो निन्दास्तुती शब्दरूपे मानापमानौ तु शब्दमन्तरेणापि कायमनोव्यापारविशेषानिति भेदः अत्र पकार वकारयोः पाठविकल्पेप्यर्थः स एव तुल्यो मित्रारिपक्षयोर्मित्रपक्षस्येवारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्वयं तयोरनुग्रहनिग्रहशून्य इति

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

वा सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कर्माणि तान् सर्वान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स तथा देहयात्रामात्रव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः उदासीनवदासीन इत्याद्युक्तप्रकाराचारो गुणातीतः स उच्यते यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं यत्नसाध्यविद्याधिकारिणा साधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्य गुणातीतस्योक्तं धर्मजातमयत्नसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अधुना कथमेतान् गुणानतिवर्तत इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह च स्त्वर्थः मामेवेश्वरं नारायणं सर्वभूतान्तर्यामिणं मायया क्षेत्रज्ञतामागतं परमानन्दघनं भगवन्तं वासुदेवमव्यभिचारेण परमप्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन द्वादशाध्यायोक्तेन यः सेवते सदा चिन्तयति स मद्भक्त एतान् प्रागुक्तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य द्वैतदर्शनेन बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय

कल्पते समर्थो भवति सर्वदा भगवच्चिन्तनमेव गुणातीतत्वोपाय इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्रहेतुमाह ब्रह्मणस्तत्पदवाच्यस्य सोपाधिकस्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोः प्रतिष्ठा पारमार्थिकं निर्विकल्पकं सच्चिदानन्दात्मकं निरुपाधिकं तत्पदलक्ष्यमहं निर्विकल्पको वासुदेवः प्रतितिष्ठत्यत्रेति प्रतिष्ठाकल्पितरूपरहितमकल्पितमतो यो मामनुपाधिकं ब्रह्म सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति युक्तमेव कीदृशस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठाहमित्याकाङ्क्षायां विशेषणान्यमृतस्य विनाशरहितस्याव्ययस्य विपरिणामरहितस्य च शाश्वतस्यापक्षयरहितस्य च धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मप्राप्यस्य सुखस्य परमानन्दरूपस्य सुखस्य विषयेन्द्रियसंयोगजत्वं वारयत्यैकांतिकस्याव्यभिचारिणः सर्वस्मिन्देशे काले च विद्यमानस्यैकान्तिकसुखरूपस्येत्यर्थ एतादृशस्य ब्रह्मणो यस्मादहं वास्तवस्वरूपं तस्मान्मद्भक्तः संसारा न्मुच्यत इति भावस्तथा चोक्तं ब्रह्मणा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति 'एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

नित्यो क्षरोऽजस्रसुखो निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोमृत' इति सर्वोपाधिशून्य आत्मा ब्रह्म त्वमित्यर्थः शुकेनापि स्तुतिमन्तरेणैवोक्तं 'सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः। तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तुरूप्यतामिति' सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां भावार्थः सत्तारूपः परमार्थो भवति कार्याकारेण जायमाने सोपाधिके ब्रह्मणि स्थितः कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्ताया अनभ्युपगमात्तस्यापि भवतः कारणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणो भावार्थः सत्तारूपोर्थो भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकाद्भगवतः कृष्णस्य च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वादतः किमतद्वस्तु तस्माच्छ्रीकृष्णादन्यद्वस्तु पारमार्थिकं किं निरूप्यतां तदेवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थस्तदेतदिहाप्युक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यथवा त्वद्भक्तस्त्वद्भावमाप्नोतु नाम कथं नु ब्रह्मभावा य कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्त्वान्यत्वादित्याशङ्क्याह ब्रह्मणो हीति ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्याप्तिरहमेव ननु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थस्तथाऽ-

मृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य चाव्ययस्य सर्वथानुच्छेद्यस्य च प्रतिष्ठाहमेव मय्येव मोक्षः पर्यवसितो मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थस्तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य च पर्याप्तिरहमेव ज्ञाननिष्ठालक्षणो धर्मो मय्येव पर्यवसितो न तेन मद्भिन्नं किंचित्प्राप्यमित्यर्थस्तथैकान्तिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानन्दरूपत्वान्न मद्भिन्नं किंचित्सुखं प्राप्यमस्तीत्यर्थस्तस्माद्युक्त-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रय-विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

मेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ २७ ॥ पराकृतनमद्बन्धं परं ब्रह्म नराकृति । सौन्दर्यसारसर्वस्वं वन्दे नन्दात्मजं महः इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये भगवता संसारबन्धहेतून् गुणान् व्याख्याय तेषामत्ययेन ब्रह्मभावो मोक्षो मद्भजनेन लभ्यत इत्युक्तं 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्म भूयाय कल्पते' इति तत्र मनुष्यस्य तव भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याकाङ्क्षायां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय सूत्रभूतोयं श्लोको भगवतोक्तः 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च' इत्यस्य सूत्रस्य वृत्तिस्थानीयोयं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते भगवतः श्रीकृष्णस्य हि तत्त्वं ज्ञात्वा तत्प्रेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं कथमाप्नुयाल्लोक इति तत्र ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादिभगवद्वचनमाकर्ण्य मम तुल्यो मनुष्योयं कथमेवं वदतीति विस्मयाविष्टमप्रतिमया लज्जया च किञ्चिदपि प्रष्टुमशक्नुवन्तमर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुस्तत्र विरक्तस्यैव संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यथेति पूर्वाध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यं संसारं वृक्षरूपकल्पनया वर्णयति वैराग्याय प्रस्तुतगुणातीतत्वोपायत्वात्तस्य ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन नित्यत्वेन च ब्रह्माथवोर्ध्वं सर्वं संसारबाधेऽप्यबाधितं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येत्यूर्ध्वमूलमध इत्यर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भाद्या गृह्यन्ते ते नानादिक्प्रसृतत्वाच्छाखा इव शाखा अस्येत्यधःशाखं आशु विनाशित्वेन न श्वोऽपि स्थातेति विश्वासानर्हमश्वत्थं मायामयं संसारवृक्षमव्ययमनाद्यनन्तदेहादिसन्तानाश्रयमात्मज्ञानान्तरेणानुच्छेद्यमनन्तमव्ययमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च 'श्रुतयस्तावदूर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन' इत्याद्याः कठवल्लीषु पठिता अर्वाञ्चो निकृष्टाः कार्योपाधयो महदहङ्कारतन्मात्रादयो वा शाखा अस्येत्यर्वाक्शाख इत्यधःशाखपदसमानार्थं सनातन इत्यव्ययपदसमानार्थं स्मृतयश्च 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः । महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः । आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माचरति साक्षिवत् । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मगतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः' इत्यादयोऽव्यक्तमव्याकृतं मायोपाधिकं ब्रह्म तदेव मूलं कारणं तस्मात्प्रभवो यस्य स तथा तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संवर्धितो वृक्षस्य हि शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सकाशान्नानाविधाः परिणामा भवन्ति तेन साधर्म्येण बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्प्रचुरो यमिन्द्रियाणामन्तराणि छिद्राण्येव कोटराणि यस्य स तथा महान्ति भूतान्याकाशादीनि पृथिव्यन्तानि विविधाः शाखा

यस्य विशालस्तम्भो यस्येति वा आजीव्य उपजीव्यो ब्रह्मणा परमात्मनाऽधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्ष आत्मज्ञानं विना छेत्तुमशक्यतया सनातन एतद्ब्रह्मवनमस्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य भोग्यं वनस्थानीयं संभजनीयमिति घनं ब्रह्म साक्षिवदाचरति न त्वेतत् कृते न लिप्यत इत्यर्थ एतद्ब्रह्मवनं संसारवृक्षात्मकं छित्त्वा च भित्त्वाऽहं ब्रह्मास्मीत्यतिदृढज्ञानखड्गेन समूलं निकृत्येत्यर्थ आत्मरूपां गतिं प्राप्य तस्मादात्मरूपान्मोक्षान्नावर्तत इत्यर्थः स्पष्टमितरदत्र च गङ्गातरङ्गतुद्यमानोत्तुङ्गतीरतिर्यक्पतितमर्धोन्मूलितं मारुतेन महान्तमश्वत्थमुपमानीकृत्य जीवन्तमियं रूपककल्पनेति द्रष्टव्यं तेन नोर्ध्वमूलत्वाधःशाखत्वाद्यनुपपत्तिर्यस्य मायामयस्याश्वत्थस्य छन्दांसि छादनात्तत्त्ववस्तुप्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात्तेषां यस्तं यथा व्याख्यातं समूलं संसारवृक्षं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ॥ छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

मायामयमश्वत्थं वेद जानाति स वेदवित् कर्मब्रह्माख्यवेदार्थवित्स एवेत्यर्थः संसारवृक्षस्य हि मूलं ब्रह्म हिरण्यगर्भादयश्च जीवाः शाखास्थानीयाः स च संसारवृक्षः स्वरूपेण विनश्वरः प्रवाहरूपेण चानन्तः स च वेदोक्तैः कर्मभिः सिच्यते ब्रह्मज्ञानेन च छिद्यत इत्येतावानेव हि वेदार्थो यश्च वेदार्थवित्स एव सर्वविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति स वेदविदिति ॥ १ ॥ तस्यैव संसारवृक्षस्यावयवसंबन्धिन्यपरा कल्पनोच्यते पूर्वं हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ता इदानीं तु तद्गतो विशेष उच्यते तेषु ये कुयूपचरणा दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गता येतु रमणीयचरणाः सुकृतिनस्ते ऊर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृता अतोऽधश्च मनुष्यत्वादारभ्याविरिंचिपर्यन्तं ऊर्ध्वं च तस्मादेवारभ्य सत्यलोकपर्यन्तं प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः कीदृश्यस्ता गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतैर्जलसेचनैरिव प्रवृद्धाः स्थूलीभूताः किं च विषयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवा इव

यासां संसारवृक्षशाखानां तास्तथा शाखाग्रस्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संबन्धाद्रागाधिष्ठानत्वाच्च किंचाधश्च चशब्दादूर्ध्वं च मूलान्यवान्तराणि तत्तद्भोगजनितरागद्वेषादिवासनालक्षणानि मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारकाणि तस्य संसारवृक्षस्यानुसन्ततान्यनुस्यूतानि मुख्यं तु मूलं ब्रह्मैवेति न दोषः कीदृशान्यवान्तरमूलानि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबद्धुं पश्चाज्जनयितुं शीलं येषां तानि कर्मानुबन्धीनि कुत्र मनुष्यलोके मनुष्यश्चासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकस्तस्मिन् बाहुल्येन कर्मानुबन्धीनि मनुष्याणां हि कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥ यस्त्वयं संसारवृक्षो वर्णित इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य यथावर्णितमूर्ध्वमूलत्वादि तथा तेन प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरवन्मृषात्वेन दृष्टनष्टस्वरूपत्वं तस्यात एव तस्यान्तोऽवसानं नोपलभ्यते एतावता कालेन समाप्तिं गमिष्यतीत्यपर्यन्तत्वात् न चास्यादिरुपलभ्यते इत आरम्य प्रवृत्त इत्यनादि-

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

त्वात् न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्योपलभ्यते आद्यन्तप्रतियोगिकत्वात्तस्य यस्मादेवंभूतोयं संसारवृक्षो दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरश्च तस्मादनाद्यज्ञानेन सुविरूढमूलमत्यन्तबद्धमूलं प्रागुक्तमश्वत्थमेनमसङ्गशस्त्रेण सङ्गः स्पृहासङ्गः सङ्गविरोधि वैराग्यं पुत्रवित्तलोकैषणात्यागरूपं तदेव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसारविरोधित्वात् तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्मज्ञानोत्सुक्यदृढीकृतेन पुनःपुनर्विवेकाभ्यासनिशितेन छित्त्वा समूलमुद्धृत्य वैराग्यशमदमादिसंपत्त्या सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वेत्येतत् ॥ ३ ॥ ततो गुरुमुपसृत्य ततोश्वत्थादूर्ध्वं व्यवस्थितं तद्वैष्णवं पदं वेदान्तवाक्यविचारेण परिमार्गितव्यं मार्गयितव्यमन्वेष्टव्यं ' सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति ' श्रुतेस्तत्पदं श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः किं तत्पद यस्मिन् पदे गताः प्रविष्टा ज्ञानेन न निवर्तन्ति नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं तत् परिमार्गितव्यमित्याह यः पदशब्देनोक्तस्तमेव चाद्यमादौ भवं पुरुषं येनेदं सर्वं पूर्णं तं पुरिषु पूर्षु वा शयानः प्रपद्ये शरणं गतोस्मीत्येवं तदेकशरणतया तदन्वेष्टव्यमित्यर्थस्तं कं पुरुषं यतो यस्मात् पुरुषात् प्रवृत्ति-

मायामयसंसारवृक्षप्रवृत्तिश्चिरंतन्यनादिरेषा प्रसृता निःसृतेन्द्रजालिकादिव माया हस्त्यादि तं पुरुषं प्रपद्य इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ परिमार्गणपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतामन्तरङ्गाण्याह मानोऽहङ्कारो गर्वो मोहस्त्वविवेको विपर्ययो वा ताभ्यां निष्क्रान्ता निर्मानमोहास्तौ निर्गतौ येभ्यस्ते वा तथाऽहङ्काराविवेकाभ्यां रहिता इति यावत् जितसङ्गदोषाः प्रियाप्रियसन्निधावुपरि रागद्वेषवर्जिता इति यावत् अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचनतत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषयभोगा येषां ते विवेकवैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्माण इत्यर्थो द्वन्द्वैः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिभिः सुखदुःखसंज्ञैः सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखनामकैः सुखदुःखसङ्गैरिति पाठान्तरे, सुखदुःखाभ्यां सङ्गः संबन्धो येषां तैः सुखदुःखसङ्गैर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः परित्यक्ता अमूढा वेदान्तप्रमाणसंजातसम्यग्ज्ञाननिवारितात्मज्ञाना अव्ययं यथोक्तं पदं गच्छन्ति तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि ॥ ५ ॥ यद्वैष्णवं पदं गत्वा योगि-

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥ न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

नो न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वावभासनशक्तिमानपि सूर्यो न भासयते सूर्यास्तमयेपि चन्द्रे भासको दृष्ट इत्याशङ्कयाह न शशाङ्कः सूर्याचन्द्रमसोरुभयोरप्यस्तमयेऽग्निः प्रकाशको दृष्ट इत्याशङ्कयाह न पावको भासयत इत्युभयत्राप्यनुषज्यते कुतः सूर्यादीनां तत्र प्रकाशसामर्थ्यमित्यत आह तद्धाम ज्योतिः स्वयंप्रकाशमादित्यादिसकलजडज्योतिरभासकं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः स्वरूपात्मकं पदं न हि यो यद्धास्यः स स्वभावकं तं भासयितुमीष्टे तथा च श्रुतिः 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति ' एतेन तत्पदं वेद्यं न वाऽऽद्ये वेद्यभिन्नवेदितृसापेक्षत्वेन द्वैतापत्तिर्द्वितीयेत्वपुरुषार्थत्वापत्तिरित्यपास्तमवेद्यत्वे सत्यपि स्वयमपरोक्षत्वात् तत्रावेद्यत्वं सूर्याद्यभास्यत्वेनात्रोक्तं सर्वभासकत्वेन तु स्वयमपरोक्षत्वं यदादित्यगतं तेज इत्यत्र वक्ष्यति एवमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्दलद्वयं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ ननु यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तं

यदि गच्छन्ति तर्ह्यावर्तन्त एव स्वर्गवद्यथ नावर्तन्ते तर्हि न गच्छन्ति तेन गत्वेति न निवर्तन्त इति च परस्परविरुद्धं 'सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः संयोगाविप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितमिति' हि शास्त्रे लोके च प्रसिद्धमनात्मत्वात्प्राप्तिः पुनरावृत्तिपर्यवसाना न त्वात्मप्राप्तिरितिचेत् न सुषुप्तौ 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति' श्रुतिप्रतिपादिताया अप्यात्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिपर्यन्तत्वदर्शनादन्यथा सुषुप्तस्य मुक्तत्वेन पुनरुत्थानं न स्यात् तस्मादात्मप्राप्तौ गत्वेति नोपपद्यते तस्यौपचारिकत्वेप्यनिवृत्तिर्नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमो गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नत्वाद्गत्वेत्यौपचारिकमज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य ज्ञानमात्रेणैव प्राप्तिव्यपदेशात् यदि ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो जीवस्तदा यथा जलप्रतिबिम्बितसूर्यस्य जलापाये बिम्बभूतसूर्यगमनं ततो नावृत्तिश्च यदि च बुद्ध्यवच्छिन्नो ब्रह्मभागो जीवस्तदा यथा घटाकाशस्य घटापये महाकाशं प्रति गमनं ततो नावृत्तिश्च तथा जीवस्याप्युपाध्यपाये निरुपाधिस्वरूपगमनं ततो नावृत्तिश्चेत्युपचारादुच्यते एकस्वरूपत्वाद्भेदभ्रमस्य चोपाधिनिवृत्त्या निवृत्तेः सुषुप्तौ त्वज्ञाने स्वकारण भावना कर्मपूर्वप्रज्ञासहितस्यान्तःकरणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्तत एवाज्ञानात्पुनरुद्भवः संभवति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तु कारणाभावात् कुतः कार्योदयः स्यादज्ञानप्रभवत्वादन्तःकरणाद्युपाधीनां तस्माज्जीवस्याहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गत्वेत्युच्यते निवृत्तस्य चानाद्यं ज्ञानस्य पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यसंसाराभावेन तत्कार्यसंसाराभावो न निवर्तन्त इत्युच्यत इति न कोपि विरोधो जीवस्य तु परमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैवेत्यसकृद्वेदितं तदेतत् सर्वं प्रतिपाद्यत उत्तरेण ग्रन्थेन तत्र जीवस्य ब्रह्मरूपत्वादज्ञाननिवृत्त्या तत्स्वरूपं प्राप्तस्य ततो न प्रच्युतिरिति प्रतिपाद्यते ममैवांश इति श्लोकार्धेन सुषुप्तौ तु सर्वकार्यसंस्कारसहिताज्ञानसत्त्वात्ततः पुनः संसारो जीवस्येति मनः षष्ठानीति श्लोकार्धेन प्रतिपाद्यते ततस्तस्य वस्तुतोऽसंसारिणोपि मायया संसारं प्राप्तस्य मन्दमतिभिर्देहतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्व्यतिरेकः प्रतिपाद्यते शरीरमित्यादिना श्लोकार्धेन श्रोत्रं चक्षुरित्यादिना तु यथायथं स्वविषयेष्विन्द्रियाणां प्रवर्तकस्य तस्य तेभ्यो व्यतिरेकः प्रतिपाद्यत एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणमुत्क्रान्त्यादिसमये स्वात्मरूपत्वात् किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्कायां विषयविक्षिप्तचित्तादर्शनयोग्यमपि तं न पश्यन्तीत्युत्तरमुच्यत उत्क्रामन्तमित्यादिना श्लोकेन पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीति विवृतं यतन्तो योगिन इति श्लोकार्धेन विमूढा नानुपश्यन्तीत्येतद्विवृतं यतन्तोपीति श्लोकार्धेनेति पञ्चानां श्लोकानां संगतिरिदानीमक्षराणि व्याख्यास्यामः ममैव परमात्मनोंऽशः निरंशस्यापि मायया

कल्पितः सूर्यस्येव जले नभस इव च घटे मृषाभेदवानंश इवांशो जीवलोके संसारे स च प्राणधारणोपाधिना जीवभूतः कर्ता भोक्ता
संसारीति मृषैव प्रसिद्धिमुपगतः सनातनो नित्य उपाधिपरिच्छेदेपि वस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वात् अतो ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वरूपं
ब्रह्म प्राप्य ततो न निवर्तत इति युक्तं एवंभूतोपि सुषुप्तात् कथमावर्तत इत्याह मनः षष्ठं येषां तानि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि
पञ्च इन्द्रियाणि इन्द्रस्यात्मनो विषयोपलब्धिकरणतया लिङ्गानि जाग्रत्स्वप्नभोगजनककर्मक्षये प्रकृतिस्थानि प्रकृतावज्ञाने
सूक्ष्मरूपेण स्थितानि पुनर्जाग्रद्भोगजनककर्मोदये भोगार्थं कर्षति कूर्मोङ्गानीव प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विषयग्रहणयोग्य-
तयाविर्भावयतीत्यर्थः अतो ज्ञानादनावृत्तावप्यज्ञानादावृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः ॥ ७ ॥ कस्मिन् काले कर्षतीत्युच्यते यत् यदा

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

उत्क्रामति बहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रियसंघातस्य स्वामी जीवस्तदा यतो देहादुत्क्रामति ततो मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षतीति द्वितीय-
पादस्य प्रथममन्वय. उत्क्रमणोत्तरभावित्वाद्गमनस्य न केवलं कर्षत्येव किंतु यत् यदा च पूर्वस्माच्छरीरान्तरमवाप्नोति तदैतानि
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयात्यपि सम्यक् पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि शरीरे सत्येवेन्द्रियग्रहणे दृष्टान्त आशयात्
कुसुमादेः स्थानाद्गन्धात्मकान् सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्याति तद्वत् ॥ ८ ॥ तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति
तदाह श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च चकारात् कर्मेन्द्रियाणि प्राणं च मनश्च षष्ठमधिष्ठायैव आश्रित्यैव विषयान् शब्दादीनयं
जीव उपसेवते भुंक्ते ॥ ९ ॥ एवं देहगतं दर्शनयोग्यमपि देहादुत्क्रामन्तं देहान्तरं गच्छन्तं पूर्वस्मात् स्थितं वापि तस्मिन्नेव देहे

भुञ्जानं वा शब्दादीन् विषयान् गुणान्वितं सुखदुःखम्मोहात्मकैर्गुणैरन्वितमेवं सर्वास्ववस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं विमूढा दृष्टादृष्टविषय भोगवासनाकृष्टचेतस्तयात्मानात्मविवेकायोग्यानानुपश्यन्ति अहो कष्टं वर्तत इत्यज्ञाननुक्रोशति भगवान् ये तु प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषो विवेकिनस्त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥ पश्यान्ति ज्ञानचक्षुष इत्येतद्विवृणोत्यात्मनि स्वबुद्धाववस्थितं प्रतिफलितमेनमात्मानं यतन्तो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव पश्यन्ति चोवधारणे यतमाना अप्यकृतात्मानो यज्ञादिभिरशोधितान्तःकरणा अत एवाचेतसो विवेकशून्या नैनं पश्यन्तीति मूढानानुपश्यन्तीत्येतद्विवरणम् ॥ ११ ॥इदानीं यत् पदं सर्वावभासनक्षमा अप्यादित्यादयो भासयितुं न क्षमन्ते य-

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥ विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

त्प्राप्ताश्च मुमुक्षवो न पुनः संसाराय प्रवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशस्य कल्पितांशाम्सृषैव संसारमनुभवन्ति तस्य पदस्य सर्वात्मत्वसर्वव्यवहारास्पदत्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरीतुं चतुर्भिः श्लोकैरात्मनो विभूतिसङ्क्षेपमाह भगवान् न तत्र सूर्यो भाति 'न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निरिति' श्रुत्यर्धं प्राग्व्याख्यातं न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना 'तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' श्रुत्यर्धमनेन व्याख्यायते यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ स्थितं तेजो जगदखिलमवभासयते तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि यद्यपि स्थावरजङ्गमेषु समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तथापि सत्त्वोत्कर्षेणादित्यादिनामुत्कर्षात्तत्रैवाविस्तरां चैतन्यज्योतिरिति तैर्विशेष्यते

यदादित्यगतमित्यादि यथा तुल्येपि मुखसंनिधाने काष्टकुड्यादौ न मुखमाविर्भवति आदर्शादौ च स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति तद्वद्यदादित्यगतं तेज इत्युक्त्वा पुनस्तत्तेजो विद्धि मामकमिति तेजोग्रहणात् यदादित्यादिगतं तेजः प्रकाशःपरप्रकाशसमर्थं सितभास्वरं रूपं जगदखिलरूपवद्वस्त्ववभासयते एवं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ जगदवभासकं तेजस्तन्मामकं विद्धीति विभूतिकथनाय द्वितीयोप्यर्थो द्रष्टव्योऽन्यथा तन्मामकं विद्धीत्येतावद्ब्रूयात् तेजोग्रहणमन्तरेणैवेति भावः ॥ १२ ॥ किं च गां पृथिवीं पृथिवीदेवतारूपेणाविश्य ओजसा निजेन बलेन पृथिवीं धूलिमुष्टितुल्यां दृढीकृत्य भूतानि पृथिव्याधेयानि

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

वस्तून्यहमेव धारयाम्यन्यथा पृथिवी सिकतामुष्टिवद्विशीर्येताधो निमज्जेद्वा 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृह्ळा' इति मन्त्रवर्णात् 'सदाधारपृथिवीमिति' च हिरण्यगर्भभावापन्नं भगवन्तमेवाह किं च रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमो भूत्वा ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पृथिव्यां जाता अहमेव पुष्णामि पुष्टिमतीरस्वादुमतीश्च करोमि ॥ १३ ॥ किं चाहमीश्वर एव वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा 'अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितः सन् प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितोऽन्तःप्रविष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां संयुक्तः संधुक्षितः सन् पचामि पक्तिं नयामि प्राणिभिर्भुक्तं अन्नं चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति तत्र यद्दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यं चर्व्यमिति चोच्यते यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते

सूपौदनादि तद्भोज्यं यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते किं च द्रवीभूतगुडरसालशिखरिण्यादि तल्लेह्यं यत्तु दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते यथेक्षुदण्डादि तच्चोष्यमिति भेदो भोक्ता यः सोऽग्निर्वैश्वानरो यद्भोज्यमन्नं स सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं ॥ १४ ॥ किं च सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ संनिविष्टः 'स एष इह प्रविष्ट इति' श्रुतेः 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति' च अतो मत्त आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य यथानुरूपं स्मृतिरेतज्जन्मनि पूर्वानुभूतार्थविषयावृत्तिर्योगिनां च जन्मांतरानुभूतार्थविषयापि तथा मत्त एव ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति योगिनां च देशकालविप्रकृष्टविषयमप्येवं कामक्रोधशोकादिव्याकुलचेतसामपोहनं च स्मृतिज्ञानयोरपायश्च मत्त एव भवति

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

एवं स्वस्य जीवरूपतामुक्त्वा ब्रह्मरूपतामाह वेदैश्च सर्वेन्द्रियादिदेवताप्रकाशकैरप्यहमेव वेद्यः सर्वात्मत्वात् 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति' मन्त्रवर्णात् 'एष उह्येव सर्वे देवा इति' च श्रुतेः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायप्रवर्तको वेदव्यासादिरूपेण न केवलमेतावदेव वेदविदेव चाहं कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डात्मकमन्त्रब्राह्मणरूपसर्ववेदार्थविच्चाहमेवातः साधूक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादि ॥ १९ ॥ एवं सोपाधिकमात्मानमुक्त्वाक्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिद्वयविशोधेन निरुपाधिकं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति कृपया भगवानर्जुनाय त्रिभिः श्लोकैर्द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे कौ तावित्याह क्षरश्चाक्षर एव च क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषस्तौ पुरुषौ व्याचष्टे

स्वयमेव भगवान् क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यर्थान्तरं तेनावरणविक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवान्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते केचित्तु क्षरशब्देनाचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुस्तन्न सम्यक् क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येवमुक्तं ॥ १६ ॥ आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण आभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिभ्यामुभयभासकस्तृतीयश्चेतनराशिरित्यर्थः परमात्मेत्युदाहृतः

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

अन्नमयप्राणमयमनोमयामयविज्ञानानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमप्रकृष्टोऽकल्पितो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावदाविश्य स्वकीयया मायाशक्त्याऽधिष्ठाय बिभर्ति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च कीदृशोऽव्ययः सर्वविकारशून्य ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः 'स उत्तमः पुरुष इति' श्रुतेः ॥ १७ ॥ इदानीं यथाव्याख्यातेश्वरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम इत्येतत्प्रसिद्धनामनिर्वचनेन ईदृशः परमेश्वरोहमेवेत्यात्मानं दर्शयति भगवान् ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं तद्धाम परमं ममेत्यादिप्रागुक्तनिजमहिमनिर्धारणाय यस्मात् क्षरं कार्यत्वेन विनाशिनं मायामयं संसारवृक्षमश्वत्थाख्यमतीतोऽतिक्रान्तोहं परमेश्वरोऽक्षरादपि मायाख्यादव्याकृतादक्षरात् परतः पर इति पञ्च-

भ्यन्ताक्षरपदेन श्रुत्या प्रतिपादितात् संसारवृक्षबीजभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तम उत्कृष्टतमः अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामध्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके च प्रथितः पुरुषोत्तम इति स उत्तमः पुरुष इति वेद उदाहृत एव लोके च कविकाव्यादौ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृत इत्यादिप्रसिद्धं कारुण्यतो नरवदाचरतः परार्थान् पार्थाय बोधितवतो निजमीश्वरत्वं सच्चित्सुखैकवपुषः पुरुषोत्तमस्य नारायणस्य महिमा न हि मानमेति 'केचिन्निगृह्य करणानि विसृज्य भोगमास्थाय योगममलात्मधियो यतन्ते। नारायणस्य महिमानमनन्तपारमास्वादयन्नमृतसारमहं तु मुक्तः ॥१८॥ एवं नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह यो मामीश्वरमेवं यथोक्तनामनिर्वचनेनासंमूढो मनुष्यएवायं कश्चित् कृष्ण इति संमोहवर्जितो जानात्ययमीश्वर एवेति पुरुषो-

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

त्तमं प्राग्व्याख्यातं स मां भजति सेवते सर्ववित् मां सर्वात्मानं वेत्तीति स एव सर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन हे भारत अतो यदुक्तं 'मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान्त्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति तदुपपन्नं यच्चोक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति तदप्युपपन्नतरं 'चिदानन्दाकार जलदरुचिसारं श्रुतिगिरां व्रजस्त्रीणां हारं भवजलधिपारं कृतधियां। विहन्तुं भूभारं विदधदवतारं मुहुरहो महो वारंवारं भजत कुशलारम्भ कृतिनः' ॥ १९ ॥ इदानीमध्यायार्थं स्तुवन्नुपसंहरति इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं संपूर्णं शास्त्रमेव सङ्क्षेपेणेदमस्मिन्नध्याये मयोक्तं हे अनघ अव्यसन एतद्बुद्ध्वाऽन्योपि यः कश्चिद्बुद्धिमानात्मज्ञानवान् स्यात् कृतं सर्वं कृत्यं येन न पुनःकृत्यान्तरं यस्यास्ति स कृतकृत्यश्च स्यात् विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे

विदिते कृतं भवेत् न त्वन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायो हे भारत त्वं तु महाकुलप्रसूतः स्वयं च व्यसनरहित इति कुलगुणेन स्वगुणेन चैतद्बुद्ध्वा कृतकृत्यो भविष्यसीति किमुवक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ 'वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् । पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने । सदासदानन्दपदेनिमग्नं मनो मनोभावमपा-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगोनाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

करोति । गतागतायासमपास्य सद्यः परापरातीतमुपैति तत्त्वं ॥ शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः । भवन्ति यन्मयाः सर्वे सोऽहमस्मि परः शिवः ॥ प्रमाणतोपि निर्णीतं कृष्णमाहात्म्यमद्भुतं । न शक्नुवन्ति ये सोढुं ते मूढा निरयं गताः ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ अनन्तराध्याये अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोक इत्यत्र मनुष्यदेहे प्राग्भवीयकर्मानुसारेण व्यज्यमाना वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ताश्च दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतये नवमेऽध्याये सूचिताः तत्र वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी शुभवासना दैवी प्रकृतिरित्युच्यते एवं वैदिकानिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासनाऽऽसुरी राक्षसी च प्रकृतिरुच्यते तत्र च विषयभोगप्राधान्येन रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्त्विकी शुभवासना दैवी संपत् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासना राक्षस्यासुर्योरेकीकरणेनासुरीसंपदिति द्वैराश्येन शुभाशुभवासनाभेदं ' द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेत्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानायाशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं षोडशोऽध्याय आरभ्यते तत्रादौ श्लोकत्रयेणादैव्यां दैवीं संपदं शास्त्रोपादिष्टेऽर्थे सन्देहं विनाऽनुष्ठाननिष्ठत्वं एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यं वाऽभयं सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलता तस्याः सम्यक्त्वा भगवत्तत्त्वस्फूर्तियोग्यता सत्त्वसंशुद्धिः परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं वा परस्य व्याजेन वशीकरणं परवञ्चनं हृदयेऽन्यथाकृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणं माया अयथादृष्टकरणमनृतमित्यादि ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः चित्तैकाग्रतया तस्य स्वानुभवारूढत्वं योगस्तयोर्व्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठता ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्यदा तु अभयं सर्वभूताभयदानसङ्कल्पपालनं एतच्चान्येषामपि परमहंसधर्माणामुपलक्षणं सत्वासंशुद्धिश्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावनादि मलराहित्यं ज्ञानमात्मसाक्षात्कारो योगो मनोनाशवासनाक्षयानुकूलः पुरुषप्रयत्नस्ताभ्यां विशिष्टा संसारिविलक्षणा यस्थितिर्जीवन्मुक्तिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायते तदा फलभूतैव दैवी संपदियं द्रष्टव्या भगवद्भक्तिं विनान्तःकरणसंशुद्धेरयोगात्तया सापि कथिता महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिता भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययमिति नवमे दैव्यां संपदि भगवदुक्तेरुक्तत्वाच्च भगवद्भक्तेरतिश्रेष्ठत्वापभयादिभिः सह पाठो न कृत इति द्रष्टव्यं महाभाग्यानां परमहंसानां फलभूतां दैवीं संपदमुक्त्वा ततोन्यूनानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह दानं स्वत्वपरित्यागपूर्वकं परस्वत्वस्यापादनमन्नादीनां यथाशक्तिशास्त्रोक्तः संविभाग दमो बाह्येन्द्रियसंयमः ऋतुकालाद्व्यतिरिक्तकाले मैथुनाव्यभावः चकारोक्तानां निवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थो यज्ञश्च श्रौतोग्निहोत्रदर्श-

पूर्णमासादिः स्मार्तो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधो ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः चकारेणानुक्तानां प्रवृत्तिलक्षण-धर्माणां समुच्चयार्थ एतत्त्रयं गृहस्थस्य स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्ययनरूपो यज्ञशब्देन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसंभवेऽप्यसा-धारण्येन ब्रह्मचारिधर्मत्वकथनार्थं पृथगुक्तं तपस्त्रिविधं शारीरादि सप्तदशे वक्ष्यमाणं वानप्रस्थस्यासाधारणो धर्म एवं चतुर्णामाश्र-माणामसाधारणान् धर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामसाधारणधर्मानाह आर्जवं अवक्रत्वं श्रद्दधानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थसंगोपनं ॥ १ ॥ प्राणि-वृत्तिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमहिंसा सत्यमनर्थानुबन्धि यथाभूतार्थवचनं परैराक्रोशे ताडने वा कृते सति प्राप्तो यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुप-शमनमक्रोधो दानस्य प्रागुक्तेस्त्यागः संन्यासः शमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः परस्मै परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभा-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वा-
ध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्व-
लोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

वोऽपैशुनं दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा अलोलुप्त्वं इन्द्रियाणां विषयसन्निधानेऽप्यविक्रियत्वं मार्दवमक्रूरत्वं वृथापूर्वपक्षादिष्वपि शिष्यादिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वं ह्रीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्प्रतिबन्धिका लोकलज्जा अचापलं प्रयोजनं विनापि वाक्पा-ण्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभाव आर्जवादयोऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥ तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभा-व्यत्वं क्षमा सत्यपि सामर्थ्ये परिभवहेतुं प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तंभकः प्रयत्नविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरं च नावसीदन्ति तत्त्रयं क्षत्रियस्यासाधारणं शौचमाभ्यन्तरं अर्थप्रयोगादौ मायानृतादिराहित्यं नतु मृज्जलादिजनितं बाह्यम-न्नग्राह्यं तस्य शरीरशुद्धिरूपतया बाह्यत्वेनान्तःकरणवासनाशोधकत्वाभावात् तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेदभिन्नानां दैव्यासुर्यादिसम्पद्रूपत्वे-

नात्र प्रतिपिपादयिषितत्वात् स्वाध्यायादिवत्केनचिद्रूपेण वासनारूपत्वे तदप्यादेयमेव द्रोहः परजिघांसया शस्त्रग्रहणादि तदभावोऽद्रोहएत-द्द्वयं वैश्यस्यासाधारणमत्यर्थं मानितात्मनि पूज्यत्वातिशयं भावनाऽतिमानिता तदभावोनातिमानिता पूज्येषु नम्रतायं शूद्रस्या साधारणो धर्मः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेत्यादिश्रुत्या' विविदिषौपयिकतया विनियुक्ता अ-साधारणाः साधारणाश्च वर्णाश्रमधर्मा इहोपलक्ष्यन्त एते धर्मा भवन्ति निष्पद्यन्ते दैवीं शुद्धसत्वमयीं संपदं वासनासन्ततिं शरीरारम्भ-काले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादि' श्रुतिभ्यो हे भारतेति संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन पूतत्वात्त्वमेतादृशधर्मयोग्योसीति सूत्रयति॥३॥आदेयत्वेन दैवीं संपदमु-क्त्वेदानीं हेयत्वेनासुरीं संपदमेकेन श्लोकेन संक्षिप्याह दम्भोधार्मिकतयात्मनःख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वं दर्पोधनस्वजनादिनिमित्तो महदव-

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थसम्प-दमासुरी ॥ ४ ॥

धारणाहेतुर्गर्वविशेषोऽतिमान आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्यारोपः 'देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः तं स्पर्धिरे ततोसुरा अति-मानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहवामेति स्वेष्वेवास्येषु जुव्हतश्चेरुस्तेतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य ह्येतन्मुखं यदतिमान इति शतपथश्रुत्युक्तः' क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरभिज्वलनात्मकोन्तःकरणवृत्तिविशेषः पारुष्यं प्रत्यक्षरुक्षवदनशीलत्वं चकारो-नुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थोज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः चशब्दोनुक्तानामभावभूताना-मधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थं आसुरीमसुरमणहेतुभूतां रजस्तमोमयीं संपदशुभवासनासन्तातिं शरीरारम्भकाले पाप-कर्मभिरभिव्यक्तमभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाद्या अज्ञानान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वभयाद्यागुणा इत्यर्थः हे पार्थ-

ति संबोधयन्विशुद्धमातृकत्वेन तदयोग्यत्वं सूचयति ॥ ४ ॥ अनयोः संपदोः फलविभागोऽभिधीयते यस्य वर्णस्य यस्याशुभस्य च या विहिता सात्त्विकी फलाभिसन्धिरहिता क्रिया सा तस्य दैवी सम्पत् सा सत्त्वशुद्धिभगवद्भक्तिर्ज्ञान-योगस्थितिपर्यन्ता सती संसारबन्धनादिमोक्षाय कैवल्याय भवत्यतः सैवोपादेया श्रेयोऽर्थिभिर्या तु यस्य शास्त्रनिषिद्धा फला-भिसन्धिपूर्वा साहङ्कारा च राजसी तामसी क्रिया तस्य सा सर्वाप्यासुरी सम्पत् अतो राक्षस्यपि तदन्तर्भूतैव सा निबन्धाय नियता संसारबन्धाय मता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां चातः सा हेयैव श्रेयोऽर्थिभिरित्यर्थः तत्रैवं सत्यहं कया संपदा युक्त इति संदिहानमर्जुनमाश्वासयति भगवान् माशुचोऽहमासुर्या सम्पदा युक्त इति शङ्कया शोकमनुतापं माकार्षीर्दैवीं संपदमभिलक्ष्य जातोसि प्रागर्जितकल्याणो भाविकल्याणश्च त्वमसि हे पाण्डव पण्डुपुत्रेष्वन्येष्वपि दैवी संपत्प्रसिद्धा किं पुनस्त्वयीति भावः ॥ ९ ॥

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ माशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पाण्डव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव असुर एव च ॥ दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

ननु भवतु राक्षसी प्रकृतिरासुर्यामन्तर्भूता शास्त्रनिषिद्धक्रियोन्मुखत्वेन सामान्यात्कामोपभोगप्राधान्यप्राणिहिंसाप्राधान्याभ्यां क्वचि-द्भेदेन व्यपदेशोपपत्तेर्मानुषी तु प्रकृतिस्तृतीया 'पृथगस्ति त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूचुर्देवा मनुष्या असुरा इति' श्रुतेरतः सापि हेयकोटावुपादेयकोटौ वा वक्तव्येत्यत आह अस्मिँल्लोके सर्वस्मिन्नपि संसारमार्गे द्वौ द्विप्रकारावेव भूत-सर्गौ मनुष्यसर्गौ भवतः कौ तौ दैव आसुरश्च न तु राक्षसो मानुषो वाऽधिकः सर्गोस्तीत्यर्थः यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा देवः यदा तु स्वाभाविसिद्धरागद्वेषप्राबल्येन शास्त्रसंस्कारमभिभूयाधर्मपरा यणो भवति स तदाऽसुर इति द्वैविध्योपपत्तेर्न हि धर्माधर्माभ्यां तृतीया कोटिरस्ति तथा च श्रूयते 'द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च

ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा इति दमदानदयाविधिपरे तु वाक्ये त्रयाः प्राजापत्या इत्यादौ दमदानदयारहिता मनुष्या असुरा एव सन्तः केनचित्साधर्म्येण देवा मनुष्या असुरा इत्युपचर्यन्त इति नाधिक्यावकाश एकेनैव दहत्यक्षरेण प्रजापतिना दमरहितान्मनुष्यान्प्रति दमोपदेशः कृतो दानरहितान्प्रति दानोपदेशो दयारहितान्प्रति दयोपदेशो न तु विजातीया एव देवासुरमनुष्या इह विवक्षिता मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य तथा चान्त उपसंहरति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्दद इति दाम्यत दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति तस्माद्राक्षसी मानुषी च प्रकृतिरासुर्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गाविति तत्र दैवो भूतसर्गो मया त्वां प्रति विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये भक्तिलक्षणे द्वादशे ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे गुणातीतलक्षणे चतुर्दशे इह चाभ

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

यमित्यादिना इदानीमासुरं भूतसर्गं मे मद्वचनैर्विस्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वं शृणु हानार्थमवधारय सम्यक्तया ज्ञातस्य हि परिवर्जनं शक्यते कर्तुमिति हे पार्थेति संबंधसूचनेनानुपेक्षणीयतां दर्शयति ॥ ६ ॥ वर्जनीयामासुरीं संपदं प्राणिविशेषणतया तानहमित्यतः प्राक्तनैर्द्वादशभिः श्लोकैर्विवृणोति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं चैवं निवृत्तिविषयमधर्मं चकारात्तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं चासुरस्वभावा जना न जानन्ति अतस्तेषु न द्विविधं शौचं नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तो न सत्यं च प्रियहितयथार्थभाषणं विद्यते सत्यशौचयोराचारान्तर्भावेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानमशौचा अनाचारा अनृतवादिनो ह्यसुरा मायाविनः प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥ ननु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः प्रतिपादकं वेदाख्यं प्रमाणमस्ति निर्दोषं भगवदाज्ञारूपं सर्वलोकप्रसिद्धं तदुपजीवीनि च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि सन्ति तत्कथं प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रमाणाद्यज्ञानं ज्ञाने वाज्ञोल्लङ्घिनां शासितारि भगवति सति कथं

तदननुष्ठानेन शौचाचारादिरहितत्वं दुष्टानां शासितुर्भगवतोऽपि लोकवेदप्रसिद्धत्वादत आह सत्यमबाधिततात्पर्यविषयं तत्त्वावेदकं वेदाख्यं प्रमाणं तदुपजीवि पुराणादि च नास्ति यत्र तदसत्यं वेदस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि तत्प्रामाण्यानभ्युपगमाद्विशिष्टाभावोत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठं तथा नास्ति शुभाशुभयोः कर्मणोः फलदातेश्वरो नियन्ता यस्य तदनीश्वरं त आसुरा जगदाहुर्बलवत्पापप्रतिबन्धाद्द्वेषस्य प्रामाण्यं ते न मन्यन्ते ततश्च तद्बोधितयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरस्य चानङ्गीकाराद्यथेष्टाचरणेन ते पुरुषार्थभ्रष्टा इत्यर्थः शास्त्रैकसमधिगम्यधर्माधर्मसहायेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा परमेश्वरेण रहितं जगदिष्यते चेत्कारणाभावात्कथं तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्याहापरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगात् संभूतं जगत्कामहैतुक कामहेतुकमेव काम-

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः॥प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

हैतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यं ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं नेत्याह किमन्यदन्यददृष्टं कारणं किमस्ति नास्त्येवेत्यर्थः अदृष्टाङ्गीकारेऽपि क्वचिद्गत्वा स्वभावे पर्यवसानात् स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवकाशादतः काम एव प्राणिनां कारणं नान्यददृष्टेश्वरादीत्याहुरिति लोकायतिकदृष्टिरियं ॥ ८ ॥ इयं दृष्टिः शास्त्रीयदृष्टिवद्दिष्टैवेत्याशङ्क्याह एतां प्रागुक्तां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्यालंब्य नष्टात्मानो भ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतय उग्रकर्माणो हिंस्रा अहिताः शत्रवो जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्याघ्रसर्पादिरूपेण प्रभवन्त्युत्पद्यन्ते . तस्मादियं दृष्टिरत्यन्ताधोगतिहेतुतया सर्वात्मना श्रेयोर्थिभिरेव हेयैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ते च यदा केनचित्कर्मणा मनुष्ययोनिमापद्यन्ते तदाह

कामं तत्तद्दृष्टविषयाभिलाषं दुःपूरं पूरयितुमशक्यं दम्भेनाधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वख्यापनेन मानेनापूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेनोत्कर्षरहितेष्युत्कर्षविशेषाध्यारोपेण महदवधारणाहेतुनाऽन्विता असद्ग्राहानशुभनिश्चयाननेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य कामिनीनामाकर्षणं करिष्यामोऽनेन मन्त्रेणेमां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहरूपान् मोहादविवेकाद्गृहीत्वा न तु शास्त्रादशुचिव्रता अशुचीनि श्मशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थाद्यशौचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके दृष्टफले क्षुद्रदेवताराधनादाविति शेष एतादृशाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १० ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥ चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

तानेव पुनर्विशिनष्टि चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामपरिमेयामपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्तां प्रलयान्तां यावज्जीवमनुवर्तमानामिति यावत् न केवलमशुचिव्रताः प्रवर्तन्ते किं त्वेतादृशीं चिन्तां चोपाश्रिता इति समुच्चयार्थश्चकारः सदानन्तचिन्तापरा अपि न कदाचित्पारलौकिकचिन्तायुताः किं तु कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामा दृष्टाः शब्दादयो विषयास्तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो न धर्मादिर्येषां ते तथा पारलौकिकमुत्तमं सुखं कुतो न कामयन्ते तत्राह एतावद्दृष्टमेव सुखं नान्यदेतच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्त्येतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिता एवं निश्चयवन्तस्तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः काम एवैकः पुरुषार्थ इति' च ॥ ११ ॥ त ईदृशा असुरा अशक्योपायार्थवि-

यया अनवगतोपायार्थविषया वा प्रार्थना आशास्ता एव पाशा इव बन्धनहेतुत्वात् पाशास्तेषां शतैः समूहैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्याव्येतस्तत आ-
कृष्य नीयमानाः कामक्रोधौ परमायनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः स्त्रीव्यतिकराभिलाषपरानिष्टाभिलाषाभ्यां सदा परिगृहीता इति
यावत् ईहन्ते कर्तुं चेष्टन्ते कामभोगार्थं न तु धर्मार्थमन्यायेन परस्वहरणादिनार्थसञ्चयान् धनराशीन् सञ्चयानिति बहुवचनेन ध-
नप्राप्तावपि तत्तृष्णानुवृत्तेर्विषयप्राप्तिवर्धमानतृष्णात्वरूपो लोभो दर्शितः ॥ १२ ॥ तेषामीदृशीं धनतृष्णानुवृत्तिं मनोराज्यकथनेन विवृणोति
इदं धनमद्य इदानीमनेनोपायेन मया लब्धमिदं तदन्यत् मनोरथं मनस्तुष्टिकरं क्षिप्रमेव प्राप्स्ये इदं पुरैव सञ्चितं मम

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्
॥ १२ ॥ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुन-
र्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धो-
ऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

गृहेऽस्ति इदमपि बहुतरं भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनमेवं धनतृष्णाकुलाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्यग्रिमेणान्वयः ॥ १३ ॥
एवं लोभं प्रपञ्च्य तदभिप्रायकथनेनैव तेषां क्रोधं प्रपंचयत्यसौ देवदत्तनामा मया हतः शत्रुरतिदुर्जयोऽत इदानीमनायासेन
हनिष्ये च हनिष्याम्यपरान् सर्वानपि शत्रून् न कोऽपि मत्सकाशाज्जीविष्यतीत्यपरोऽर्थश्चकारान्न केवलं हनिष्यामि तान् किं तु तेषां
दारधनादिकमपि ग्रहीष्यामीत्यभिप्रायः कुतस्तवैतादृशं सामर्थ्यं त्वत्तुल्यानां त्वदधिकानां शत्रूणां संभवादित्यत आह ईश्वरोहं
न केवलं मानुषो येन मत्तुल्योऽधिको वा कश्चित् स्यात् किमेते करिष्यन्ति वराकाः सर्वथा नास्ति मत्तुल्यः कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेणे-
श्वरत्वं विवृणोति यस्मादहं भोगी सर्वैर्भोगोपकरणैरुपेतः सिद्धोहं पुत्रभृत्यादिभिः सहायैः सम्पन्नः स्वतोऽपि बलवानत्योजस्वी

सुखी सर्वथा निरोगः ॥ १४ ॥ ननु धनेन कुलेन वा कश्चित्त्वत्तुल्यः स्यादित्यत आह आढ्यो धनी अभिजनवान् कुलीनोप्यहमेवास्म्यतः कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया न कोपीत्यर्थो यागेन दानेन वा कश्चित्तुल्यः स्यादित्यत आह यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि धनं स्तावकेभ्यो नटादिभ्यश्च ततश्च मोदिष्ये मोदं हर्षं लप्स्ये नर्तक्यादिभिः सहेत्येवमज्ञानेनाविवेकेन विमोहिता विविधं मोहं भ्रमपरंपरां प्रापिताः ॥ १५ ॥ उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तत्तद्दुष्टसंकल्पैर्विविधं भ्रान्ता यतो मोहजालसमावृता मोहोहिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात्तेन सम्यगावृताः सर्वतो वेष्टिता

आढ्योभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५॥ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इत्यर्थः अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरके वैतरण्यादौ अशुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णे ॥ १६ ॥ ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिदर्शनादयुक्तं नरके पतनमिति नेत्याह सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैव संभाविताः पूज्यतां प्रापिता न तु साधुभिः कैश्चित् स्तब्धा अनम्रा यतो धनमानमदान्विता धननिमित्तो यो मान आत्मनि पूज्यत्वातिशयाध्यासस्तन्निमित्तश्च यो मदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्वितास्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैर्न तात्त्विकैर्दीक्षिताः सोमयाजीत्यादिनाममात्रसंपादकैर्वा

यज्ञैरविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यताराहितैर्दम्भेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते अतस्तत्फलभाजो न भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यक्ष्ये दास्यामीत्यादिसङ्कल्पेन दम्भाहङ्कारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बहिरङ्गसाधनमपि यागदानादिकं कर्म न सिध्यत्यन्तरङ्गसाधनं तु ज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादि तेषां दूरापास्तमेवेत्याह अहमभिमानरूपो योऽहङ्कारः स सर्वसाधारण एतैरारोपितैर्गुणैरात्मनो महत्त्वाभिमानमहंकारं तथा बलं परपरिभवनिमित्तं शरीरगतसामर्थ्यविशेषं दर्पं परावधारणारूपं गुरुनृपाद्यतिक्रमकारणं चित्तदोषविशेषं काममिष्टविषयाभिलाषं क्रोधमनिष्टविद्वेषं चकारात्परगुणासहिष्णुत्वरूपं मात्सर्यमेवमन्यांश्च महतोदोषानसंश्रिता एतादृशा अपि पतितास्तव भक्त्या पूताःसन्तो नरके न पतिष्यन्तीति चेन्नेत्याह मामीश्वरं भगवन्तमात्मपरदेहेष्वात्मनां तेषामासुराणां परेषां च तत्पुत्रभार्यादीनां देहेषु प्रेमास्पदेषु तत्तद्बुद्धिकर्मसाक्षितया सन्तमतिप्रेमास्पदमपि दुर्दैवपरिपाकात् प्रद्विषन्त ईश्वरस्य मम शासनं श्रुतिरूपं तदुक्तार्थानुष्ठानपराङ्मुखतया तदति-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ माम त्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

वर्तनं मे प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तो नृपाद्या ज्ञानलंघनमेव हि तत्प्रद्वेष इति प्रसिद्धं लोके न तु गुर्वादयः कथं तान्नानुशासति तत्राह अभ्यसूयका गुर्वादीनां वैदिकमार्गस्थानां कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपका अतस्ते सर्वसाधशून्या नरक एव पतन्तीत्यर्थो मामात्मपरदेहेष्वि-त्यस्यापरा व्याख्या स्वदेहे परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु श्रद्धाया अभावाद्दीक्षादिनात्मनोवृथैव पीडा-भवति तथा पश्वादीनामप्यविधिना हिंसया चैतन्यद्रोहमात्रमवशिष्यत इत्यपरा व्याख्यात्मदेहे जीवानाविष्टे भगवल्लीलाविग्रहे वासुदेवादिसमाख्ये मनुष्यत्वादिभ्रमान्मां प्रद्विषन्तस्तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रह्लादादिसमाख्येषु सर्वदाऽविर्भूतं मां प्रद्विषन्त इति यो-जना उक्तं हि नवमे 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं। परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं। मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचे-तसः। राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहनीं श्रिता' इत्यव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धय इति चान्यत्र तथा च भजनीय-द्वेषान्न भक्त्या पूतता तेषां संभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ त्वत्कृपया तेषां कदाचिन्निस्तारः स्यादिति नेत्याह तान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्

द्विषतः साधून् मां च क्रूरान् हिंसापरानतो नराधमान् अतिनिन्दितानजस्रं सन्ततमशुभानोशुभकर्मकारिणोहं सर्वकर्मफलदातेश्वरः संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि पातयामि नरकगतांश्चासुरीष्वेवातिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षिपामीत्यनुज्यत एतादृशेषु द्रोहिषु नास्ति ममेश्वरस्य कृपेत्यर्थस्तथा च श्रुतिरथ कपूयचरणा अभ्याशोह कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वेति कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणोभ्याशोह शीघ्रमेव कपूयां कुत्सितां योनिमापद्यन्त इति श्रुतेरर्थोऽत एव पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वान्नेश्वरस्य वैषम्यं नैर्घृण्यं वा तथा च पारमर्षसूत्रं 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि' दर्शयतीत्येवं च पापकर्माण्येव तेषां कारयति भगवान् तेषु तद्बीजसत्त्वात् कारुणिकत्वेऽपि तानि न नाशयति तन्नाशकपुण्योपचयाभावात् पुण्योपचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वान्न हीश्वरः पाषाणेषु यवाङ्कुरान्

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥ आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

करोतीश्वरत्वादयोग्यस्यापि योग्यतां संपादयितुं शक्नोतीति चेत् शक्नोत्येव सत्यसङ्कल्पत्वात् यदि सङ्कल्पयेत् न तु संकल्पयति आज्ञालङ्घिषु स्वभक्तद्रोहिषु दुरात्मस्वप्रसन्नत्वात् अत एव श्रूयते 'एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमुन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमुन्निनीषत एष उ एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति' येषु प्रसादकारणमस्त्याज्ञापालनादि तेषु प्रसीदति येषु तु तद्वैपरीत्यं तेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्यं कारणाभावे कार्याभाव इति किमत्र वैषम्यं 'परात्तु तच्छ्रुतेरिति' न्यायाच्चातन्ततो गत्वा किञ्चिद्वैषम्यापादने माहामायत्वाददोषः ॥ १९ ॥ ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयो भविष्यति नेत्याह ये कदाचिदासुरीं योनिमापन्नास्ते जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्मनि मूढास्तमोबहुलत्वेनाविवेकिनस्ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां गतिं निकृष्टतमां गतिं मामप्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदाशङ्काप्यस्त्यतो मदुपदिष्टं वेदमार्गमप्राप्येत्यर्थ एवकारस्तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यतां दर्श-

यति तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गाप्राप्तिस्वरूपायोग्या भूत्वा पूर्वपूर्वनिकृष्टयोनितो निकृष्टतमामधमां योनिमुत्तरोत्तरं गच्छन्तीत्यर्थः हे कौन्तेयेति निजसंबन्धकथनेन त्वमितो निस्तीर्ण इति सूचयति यस्मादेकदासुरीं योनिमापन्नानामुत्तरोत्तरं निकृष्टतरनिकृष्टतमयोनिलाभो न तु तत्प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमोबहुलत्वात् तस्माद्यावन्मनुष्यदेहलाभोऽस्ति तावन्महताऽपि प्रयत्नेनासुर्याः संपदः परमकष्टतमायाः परिहाराय त्वरयैव यथाशक्ति दैवी संपदनुष्ठेया श्रेयोर्थिभिरन्यथा तिर्यगादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वान्न कदापि निस्तारोऽस्तीति महत् सङ्कटमापद्येतेति समुदायार्थस्तदुक्तं 'इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यो गत्वा निरोषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यतीति' ॥२०॥ नन्वासुरी संपदनन्तभेदवती कथं पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्यते-

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २२ ॥

त्याशङ्क्य तां सङ्क्षिप्याहेदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ द्वारं साधनं सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतमात्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थायोग्यतासंपादनेनात्यन्ताधमयोनिप्रापकं किं तदित्यत आह कामक्रोधस्तथा लोभ इति प्राग्व्याख्यातं यस्मादेतत्त्रयमेव सर्वानर्थमूलं तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् एतत्त्रयत्यागेनैव सर्वाप्यासुरीसंपत्त्यक्ता भवति एतत्त्रयत्यागश्च उत्पन्नस्य विवेकेन कार्यप्रतिबन्धस्ततः परं चानुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ एतत्त्रयं त्यजतः किं स्यादिति तत्राह एतैः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो विरहितः पुरुष आचरत्यात्मनः श्रेयो यद्धितं वेदबोधितं हे कौन्तेय पूर्वं हि कामादिप्रतिबद्धः श्रेयो नाचरति येन पुरुषार्थः सिद्ध्येत् अश्रेयश्चाचरति येन निरयपातः स्यादधुना तत्प्रतिबन्धरहितः सन्नश्रेयो नाचरति श्रेयश्चाचरति तत ऐहिकं सुखमनुभूय सम्यग्धीद्वारा याति

परां गतिं मोक्षम् ॥ २२ ॥ यस्मादश्रेयो नाचरणस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रमेव निमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात्तस्मात् शिष्यतेऽनुशिष्यतेऽपूर्वोऽर्थो बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रं वेदस्तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धि विधिर्लिङादिशब्दः कुर्यान्न कुर्यादित्येवं प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनिषेधाख्यस्तं शास्त्रविधिं विधिनिषेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्द उत्सृज्याश्रद्धया परित्यज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति यः संसिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यामन्तःकरणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न सुखमैहिकं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥ यस्मादेवं यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्वपुरुषार्थायोग्या तस्मात्ते तव श्रेयोऽर्थिनः कार्या-

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कार्यव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रं वेदतदुपजीविस्मृतिपुराणादिकमेव बोधकं प्रमाणं नान्यत् स्वोत्प्रेक्षाबुद्धवाक्यादीत्यभिप्राय एवं चेदं कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कुर्यान्न कुर्यादित्येवंप्रवर्तनानिवर्तनारूपेण वैदिकलिङादिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धं वर्जयन् विहितं क्षत्रियस्य युद्धादिकर्म त्वं कर्तुमर्हसि सत्त्वशुद्धिपर्यन्तमित्यर्थस्तदेवमस्मिन्नध्याये सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतान्त्सर्वाश्रेयःप्रापकान्त्सर्वश्रेयःप्रतिबन्धकान्महादोषान् कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना श्रद्दधानतया शास्त्रप्रवचनेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति संपद्द्वयविभागप्रदर्शनमुखेन निर्धारितम् ॥ २४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ द्विविधाः कर्मानुष्ठातारो भवन्ति केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वाप्यश्रद्धया तमुत्सृज्य कामकारमात्रेण यत्किञ्चिदनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थायोग्यत्वादसुराः केचित्तु शास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्दधानतया तदनुसारेणैव निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धं ये तु शास्त्रीयं विधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्य श्रद्दधानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणेनासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किं वा देवेष्वित्युभयधर्मदर्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च सन्दिहानोऽर्जुन उवाच ये पूर्वाध्याये न निर्णीता न देववच्छास्त्रानुसारिणः किं तु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्यालस्यादिवशादनादृत्य नासुरवदश्रद्दधानाः किं तु वृद्धव्यवहारानुसारेण श्रद्धयान्विता यजन्ते देवपूजादिकं कुर्वन्ति तेषां तु शास्त्रविध्युपेक्षाश्रद्धाभ्यां पूर्वनिश्चितदेवासुरविलक्षणानां

॥ अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

निष्ठा का कीदृशी तेषां शास्त्रविध्यनपेक्षा श्रद्धापूर्विका च सा यजनादिक्रियाव्यवस्थितिर्हे कृष्ण भक्ताघकर्षण किं सात्त्विकी तथा सति सात्त्विकत्वात्ते देवा आहो इति पक्षान्तरे किं रजस्तमः राजसी तामसी च तथा सति राजसतामसत्वादसुरास्ते सत्त्वमित्येका कोटी रजस्तम इत्यपरा कोटिरिति विभागज्ञापनायाहोशब्दः ॥ १ ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया यजन्ते ते श्रद्धाभेदाद्भिद्यन्ते तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयान्वितास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेऽधिक्रियन्ते तत्फलेन च युज्यन्ते ये तु राजस्या तामस्या च श्रद्धयान्वितास्तेऽसुरा न शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते न वा तत्फलेन युज्यन्त इति विवेकेनार्जुनस्य सन्देहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं यथाश्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा देहिनां स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्माधर्मादिशुभाशुभसंस्कार इदानींतनजन्मारम्भकः स्वभावः स त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति तेन जनिता श्रद्धा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी च कारणा-

नुरूपत्वात्कार्यस्य या त्वा ब्धे जन्मनि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विदुषां सा कारणैकरूपत्वादेकरूपा सात्त्विक्येव न राजसी तामसी चेति प्रथमचकारार्थः शास्त्रनिरपेक्षा तु प्राणिमात्रसाधारणी स्वभावजा सैव स्वभावत्रैविध्यात्त्रिविधेत्येवकारार्थ उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थश्चरमश्चकारो यतः प्राग्भवीयवासनाख्यस्वभावस्याभिभावकं शास्त्रीयं विवेकविज्ञानमनादृतशास्त्राणां देहिनां नास्ति अतस्तेषां स्वभाववशात्त्रिधा भवन्तीं तां श्रद्धां शृणु श्रुत्वा च देवासुरभावं स्वयमेवावधारयेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूपनिमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि तत्त्रैविध्यमाह सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणापञ्चीकृतभूतमहाभूतारब्धमन्तःकरणं तच्च क्वचिदुद्रिक्तसत्त्वमेव यथा देवानां क्वचिद्रजसाभिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनां क्वचित्तमसाभिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनां मनुष्याणां तु प्रायेण व्यामिश्रमेव तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रज-

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥ प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

स्तमसी अभिभूय क्रियते शास्त्रीयविवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी तमःप्रधाने तु तस्मिंस्तामसीति हे भारत महाकुलप्रसूत ज्ञाननिरतेति वा शुद्धसात्त्विकत्वं द्योतयति यत्त्वया पृष्टं तेषां निष्ठा केति तत्रोत्तरं शृणु अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यः कर्माधिकृतः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसंपिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिन् श्रद्धा प्रस्तुतेति तत्प्रस्तुतवचने मयट् अन्नमयो यज्ञ इति वत् अतो यो यच्छ्रद्धो या सात्त्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स एव श्रद्धानुरूप एव सः सात्त्विको राजसस्तामसो वा श्रद्धयैव निष्ठा व्याख्यातेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ श्रद्धा ज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति केनोपायेन सा ज्ञायतामित्यपेक्षिते देवपूजादिकार्यलिङ्गेनानुमेयेत्याह जनाः शास्त्रीयविवेकहीना ये स्वाभाविक्या श्रद्धया देवान् रुद्रादीन् सात्त्विकान् यजन्ते तेऽन्ये सात्त्विका ज्ञेया ये च यक्षान् कुबेरादीन् रक्षांसि च राक्षसान् नि-

कृत्तिवभृतीन् राजसान् यजन्ते तेऽन्ये राजसा ज्ञेया ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रच्युता देहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्ना उल्कामुखकटपूतनादि संज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनूक्तान् पिशाचविशेषान् वा भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च तामसान् ये यजन्ते तेऽन्ये तामसा ज्ञेया अन्य इति पदं त्रिष्वपि वैलक्षण्यद्योतनाय संबध्यते ॥ ४ ॥ एवमनादृतशास्त्राणां सत्त्वादिनिष्ठा कार्यतो निर्णीता तत्र केचिद्राजसतामसा अपि प्राग्भवीयपुण्यपरिपाकात्सात्त्विका भूत्वा शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते ये तु दुराग्रहेण दुर्दैवपरिपाकप्राप्तदुर्जनसङ्गादिदोषेण च राजसतामसतां न मुञ्चन्ति ते शास्त्रीयमार्गाद्भ्रष्टा असन्मार्गानुसरणेनेह लोके परत्र च दुःखभागिन एवेत्याह द्वाभ्यां अशास्त्रविहितं शास्त्रेण वेदेन प्रत्यक्षेणानुमितेन वा न विहितमशास्त्रेण बुद्ध्याद्यागमेन बोधितं वा घोरं परस्यात्मनः पीडाकरं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते कुर्वन्ति ये जना दम्भो धार्मिकत्वख्यापनमहङ्कारोऽहमेव श्रेष्ठ इति

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥ दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥ मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६॥

दुरभिमानताभ्यां सम्यग्युक्ता योगस्य सम्यक्त्वमनायासेन वियोगजननासामर्थ्यं कामे काम्यमानविषये यो रागस्तन्निमित्तं बलमत्युग्रदुःखसहनसामर्थ्यं तेनान्विताः कामो विषयेऽभिलाष रागः सदातदभिनिविष्टत्वरूपोऽभिष्वङ्गो बलमवश्यमिदं साधयिष्यामीत्याग्रहस्तैरन्विता इति वा अत एव बलवद्दुःखदर्शनेऽप्यनिवर्तमानाः कर्षयन्तः कृशीकुर्वन्तो वृथोपवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहेन्द्रियसङ्घाताकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायमचेतसोऽविवेकशून्या मां चान्तःशरीरस्थं भोक्तृरूपेण स्थितं भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन कृशीकुर्वन्त एव मामन्तर्यामित्वेन शरीरान्तःस्थितं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षीभूतमीश्वरमाज्ञालङ्घनेन कर्षयन्त इति वा तानैहिकसर्वभोगविमुखान् परत्र चाधमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानासुरनिश्चयानासुरो विपर्यासरूपो वेदार्थविरोधि निश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानानप्यसुरकार्यकारित्वादसुरान्विद्धि जानीहि परिहरणाय निश्चयस्यासुरत्वात्तत्पूर्विकाणां सर्वासामन्तःकरणवृत्तीनामासुरत्वमसुरत्वजातिरहितानां च मनुष्याणां कर्मणैवासुरत्वात्तानसुरान्विद्धीति साक्षान्नोक्तमिति च द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

ये सात्त्विकास्ते देवा ये तु राजसास्तामसाश्च ते विपर्यस्तत्वादसुरा इति स्थिते सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां हानाय चाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यमाह न केवलं श्रद्धैव त्रिविधाहारोऽपि सर्वस्य प्रियस्त्रिविध एव भवति सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन चतुर्थ्यविधाया असंभवात् यथा दृष्टार्थ आहारस्त्रिविधस्तथा यज्ञतपोदानान्यदृष्टार्थान्यपि त्रिविधानि तत्र यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवतात्याग इति कल्पकारैर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यज्ञ इति निरुक्तः स च यजति नाजुहोति न च चोदितत्वेन यागो होमश्चेति द्विविध उत्तिष्ठद्धोमावषट्कारप्रयोगान्तायाज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतय उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रयोगान्तायाज्यापुरोनुवाक्यारहिता जुहोतय इति कल्पकारैर्व्याख्यातो यज्ञशब्देनोक्ततपः कायेन्द्रियशोषणं कृच्छ्रचान्द्रायणादि दानं

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥ रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

परस्वत्वापत्तिफलकः स्वस्वत्वत्यागस्तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सात्त्विकराजसतामसभेदं मया व्याख्यायमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पञ्चदशभिर्व्याख्यायते तत्राहारभेदस्त्रिभिरायुश्चिरजीवनं सत्त्वं चित्तधैर्यं बलवति दुःखेपि निर्विकारत्वापादकं बलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचिते कार्ये श्रमाभावप्रयोजकमारोग्यं व्याध्यभावो भोजनानन्तराह्लादस्तृप्तिः प्रीतिर्भोजनकालेऽनभिरुचिराहित्यमिच्छौत्कण्ठ्यं तेषां विवर्धना विशेषेण वृद्धिहेतवो रस्या आस्वाद्या मधुररसप्रधानाः स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा स्नेहेन युक्ताः स्थिरा रसाद्यंशेन शरीरे चिरकालस्थायिनो हृद्या हृदयंगता दुर्गन्धाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदोषशून्या आहाराश्चर्व्यचोष्यलेह्यपेयाः सात्त्विकानां प्रिया एतैर्लिङ्गैः सात्त्विका ज्ञेयाः सात्त्विकत्वमभिलषद्भिश्चैत आदेया इ-

त्यर्थः ॥ ८ ॥ अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि योजनीयः कटुस्तिक्तः कटुरसस्यतीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् तत्रातिकटुर्निम्बादि-
रत्यम्लातिलवणात्युष्णाः प्रसिद्धा अतितीक्ष्णो मरीचादिरतिरुक्षः स्नेहशून्यः कङ्गुकोद्रवादिरतिविदाही सन्तापको राजिकादिर्दुखं
तात्कालिकीं पीडां शोकं पश्चाद्भाविं दौर्मनस्यमामयं रोगं च धातुवैषम्यद्वारा प्रददतीति तथाविधा आहारा राजसस्येष्टा
एतैर्लिङ्गै राजसा ज्ञेयाः सात्त्विकैश्चैत उपेक्षणीया इत्यर्थः ॥ ९ ॥ यातयाममर्धपक्कं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादिति भाष्यं गतरसं
विरसतां प्राप्तं शुष्कं यातयामं पक्वंसत्प्रहरादिव्यवहितमोदनादि शैत्यं प्राप्तं गतरसमुद्धृतसारं मथितदुग्धादीत्यन्ये पूति दुर्गन्धं
पर्युषितं पक्कं सद्राऽयन्तरितं चेतसस्तत्कालोन्मादकरं धत्तूरादिसमुच्चीयते यदतिप्रसिद्धं दुष्टत्वेनोच्छिष्टं भुक्तावशिष्ट-

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥ उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

ममेध्यमयज्ञार्हमशुचि मांसाद्यपि चेति वैद्यकशास्त्रोक्तमपथ्यं समुच्चीयत एतादृशं यद्भोजनं भोज्यं तत्तामसस्य प्रियं
सात्त्विकैरतिदूरादुपेक्षणीयमित्यर्थ एतादृशभोजनस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कण्ठतो नोक्तमत्र च क्रमेण रस्यादिवर्गः
सात्त्विकः कट्वादिवर्गो राजसो यातयामादिवर्गस्तामस इत्युक्तमाहारवर्गत्रयं तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये द्रष्टव्यं तथा
ह्यतिकटुत्वादिरस्यत्वविरोधि तादृशस्यानास्वाद्यत्वाद्रुक्षत्वं स्निग्धत्वविरोधि तीक्ष्णत्वविदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वात्स्थिरत्वविरो-
धिन्यत्युष्णत्वादिकं हृद्यत्वविरोधिन्यामयप्रदत्वमायुःसत्त्वबलारोग्यविरोधि दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोध्येवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वं ॥१६०॥
राजसवर्गे स्पष्टं तथा तामसवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्युषितत्वानि यथासंभवं रस्यत्वस्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि पूतित्वो-
च्छिष्टत्वामेध्यत्वानि हृद्यत्वविरोधीन्यायुःसत्त्वादिविरोधित्वं तु स्पष्टमेव राजसवर्गे दृष्टविरोधमात्रं तामसवर्गे तु दृष्टादृष्टविरोध-

इत्यतिशयः ॥ १० ॥ इदानीं क्रमप्राप्तं त्रिविधं यज्ञमाह त्रिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुचन्धज्योतिष्टो-मादिर्यज्ञो द्विविधः काम्यो नित्यश्च फलनिश्चयेन चोदितः काम्यः सर्वाङ्गोपसंहारेणैव मुख्यकल्पेनानुष्ठेयः फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे प्रतिनिध्याद्युपादानेनामुख्यकल्पेनाप्यनुष्ठेयो नित्यस्तत्र सर्वाङ्गोपसं-हारासंभवेऽपि प्रतिनिधिमुपादायावश्यं यष्टव्यमेव प्रत्यवायपरिहारायावश्यकजीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय निश्चित्याफलाकाङ्क्षिभिरन्तःकरणशुद्ध्यर्थितया काम्यप्रयोगविमुखैर्विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठीयते स यथाशास्त्रमन्तःकरणशुद्ध्यर्थमनुष्ठीयमानो नित्यप्रयोगः सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥ फलं काम्यं स्वर्गाद्यभिस-

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥ यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ॥ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥ श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

न्धायोद्दिश्य नत्वन्तःकरणशुद्धिं तुर्नित्यप्रयोगवैलक्षण्यसूचनार्थौ दम्भो लोके धार्मिकत्वख्यापनं तदर्थमपि चैवेति विकल्पसमुच्चया-भ्यां त्रैविध्यसूचनार्थौ पारलौकिकं फलमभिसंधायैवादम्भार्थत्वेऽपि पारलौकिकफलानभिसंधाने दम्भार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पक्षौ पारलौकिकफलार्थमप्यैहिकलौकिकदम्भार्थमपीति समुच्चयेनैकः पक्ष एवं दृष्टादृष्टफलाभिसन्धिनान्तःकरणशुद्धिमनुद्दिश्य यदिज्यते यथाशास्त्रं यो यज्ञोनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि हानाय हे भरतश्रेष्ठेति योग्यत्वसूचनम् ॥ १२ ॥ यथाशास्त्रबोधितविपरीतमन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं यथोक्तदक्षिणाहीनमृत्विग्द्वेषादिना श्रद्धारहितं तामसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टा विधिहीनत्वाद्येकैकवि-शेषणः पञ्चविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन चैकविध इति षट् द्वित्रिचतुर्विशेषणसमुच्चयेन च बहवो भेदास्तामसयज्ञस्य ज्ञेया राजसे

यज्ञेन्तःकरणशुद्ध्यभावेपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमनुष्ठानात्तामसे त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्न किमप्यपूर्वमस्तीत्यतिशयः ॥ १३ ॥ क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शारीरवाचिकमानसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह त्रिभिः देवा ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निदुर्गादयो द्विजा द्विजातयो ब्राह्मणा गुरवः पितृमात्राचार्यादयः प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदितदुपकरणार्थास्तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि यथाशास्त्रं शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनमार्जवमकौटिल्यं भावशुद्धिशब्देन मानसे तपसि वक्ष्यति शारीरं त्वार्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुननिवृत्तिरहिंसाशास्त्राप्राणिपीडनाभावश्च कारादस्तेयापरिग्रहावपि शारीरं शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शरीरेण पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यतीत्थं शा-

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

रीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं न कस्यचिद्दुःखकरं सत्यं **प्रमाण**मूलमबाधितार्थं प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं हितं परिणामे सुखकरं चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थोऽनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं नत्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनं यद्वाक्यं यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यतीत्यादि तद्वाङ्मयं वाचिकं तपः शारीरवत्स्वाध्यायाभ्यसनं च यथाविधिवेदाभ्यासश्च वाङ्मयं तप उच्यते एवकारः प्राक् विशेषणसमुच्चयावधारणे व्याख्यातः ॥ १५ ॥ मनसः प्रसादः स्वच्छताविषयचिन्ताऽव्याकुलत्वराहित्यं सौम्यत्वं सौमनस्यं सर्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिन्तनं च मौनं मुनिभाव एकाग्रतयात्मचिन्तनं निदिध्यासनाख्यं वाक्संयमहेतुर्मनःसंयमो मौनमिति भाष्यमात्मविनिग्रह आत्मनो मनसो विशेषण सर्ववृत्तिनिग्रहो निरोधः समाधिरसंप्रज्ञातो भावस्य हृदयस्य शुद्धिः काम-

क्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनरशुद्ध्युत्पादराहित्येन सम्यक्त्वेन विशिष्टा सा भावशुद्धिः परैः सह व्यवहारकाले मायाराहित्यं सेति भाष्य इत्येतद्द्वं प्रकारं तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ शारीरवाचिकमानसभेदेन त्रिविधस्योक्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति त्रिभिस्तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं शारीरं वाचिकं मानसं च तपः श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टयाप्रामाण्यशङ्काकलङ्क शून्यया फलाभिसन्धिशून्यैर्युक्तैः समाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैर्नरैरधिकारिभिस्तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते शिष्टाः ॥ १७ ॥ सत्कारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिर्मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः पूजा पादप्रक्षालनार्चनधनदानादि-

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥ आफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥ क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥ परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥ देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

स्तदर्थं दम्भेनैव च केवलं धर्मध्वजित्वेनैव च न त्वास्तिक्यबुद्ध्या यत्तपः क्रियते तद्राजसं प्रोक्तं शिष्टैरिहास्मिन्नेव लोके फलदं न पारलौकिकं चलमत्यल्पकालस्थायि फलमध्रुवं फलजनकतानियमशून्यम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणाविवेकातिशयकृतेन दुराग्रहेणात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वान्यस्य विनाशार्थमभिचाररूपं वा तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः ॥ १९ ॥ इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयति त्रिभिर्दातव्यमेव शास्त्रचोदनावशादित्येवं निश्चयेन न तु फलाभिसन्धिना यद्दानं तुलापुरुषादि दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकाराजनकाय देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले च पुण्ये सूर्योपरागादौ पात्रे चेति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी कीदृशायानुपकारिणे दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताय पात्रे रक्षकायेति वा विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालनक्षम एव

प्रतिगृण्हीयादिति ज्ञात्वात्तदेवं भूतं दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे मामयमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं फलं
वा स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं सात्त्विकविलक्षणं दीयते परिक्लिष्टं च कथमेतावद्व्ययितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा भवत्येवं च
यद्दीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशे स्वता वा दुर्जनसंसर्गाद्वा पापहेतावशुचिस्थानेऽकाले पुण्यहेतुत्वे-
नाप्रसिद्धे यस्मिन् कस्मिंश्चिदशौचकाले वापात्रेभ्यश्च विद्यातपोरहितेभ्यो नटविटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावप्य-
सत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनपूजादिसत्कारशून्यमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ तदेवमाहारयज्ञतपो-
दानानां त्रैविध्यकथनेन सात्त्विकानि तान्यादेयानि राजसतामसानि तु परिहर्तव्यानीत्युक्तं तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वेन नास्त्यङ्गवैगुण्येन पुण्ये

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥ दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥
ओंतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः
पुरा ॥ २३ ॥

फलाभावशङ्का यज्ञतपोदानानां त्वदृष्टार्थानामङ्गवैगुण्यादपूर्वानुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति सात्त्विकानामपि तेषामानर्थक्यं प्रमादबहु-
लत्वादनुष्ठातॄणामतस्तद्वैगुण्यपरिहाराय ओंतत्सदिति भगवन्नामोच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकतयोपदिशति भगवान्
ओंतत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्दिशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः प्रतिपादकशब्दो नामेति यावत्त्रिविधस्तिस्रो विधा अव-
यवा यस्य स त्रिविधः स्मृतो वेदान्तविद्भिरेकवचसावयवमेकं नाम प्रणववत् यस्मात्पूर्वैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो निर्देशः स्मृतस्तस्मादिदानीं-
तनैरपि स्मर्तव्य इति विधिरत्र कल्प्यते वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष्य इत्यादिष्विव वचनानित्वपूर्वत्वादिति न्यायाद्यज्ञदानतपःक्रियासंयोगा-
च्चास्य तद्वैगुण्यमेव फलं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्पराकाङ्क्षया कल्प्यते ' प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मर-

णादेवं तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः' इति स्मृतेस्तथैव शिष्टाचारस्य ब्रह्मणो निर्देशः स्तूयते कर्मवैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय ब्राह्मणाद्याः कर्तारो वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहिताः प्रजापतिना तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रभावोयं निर्देश इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोङ्कारव्याख्यानवदोङ्कारतच्छब्दसच्छब्दव्याख्यानेन तत्समुदायरूपं ब्रह्मणो निर्देशः स्तुत्यतिशयाय व्याख्यातुमारभते चतुर्भिस्तत्र प्रथममोङ्कारं व्याचष्टे यस्मादोमिति ब्रह्मेत्यादिषु श्रुतिष्वोमिति ब्रह्मणोनामप्रसिद्धं तस्मादोमित्युदाहृत्य ओङ्कारोच्चारणानन्तरं विधानोक्ता विधिशास्त्रबोधिता ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपःक्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते यस्यैकावयवोच्चारणादप्यवैगुण्यं

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ॥ प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥ दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ॥ प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥ द्वितीयं तच्छब्दं व्याचष्टे तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदिति ब्रह्मणो नामोदाहृत्य फलमनभिसंधायान्तःकरणशुद्ध्यर्थं यज्ञतपःक्रियादानक्रियाश्च विविधा मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते तस्मादतिप्रशस्तमेतत् ॥ २५ ॥ तृतीयं सच्छब्दं व्याचष्टे द्वाभ्यां 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि' श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद्ब्रह्मणो नाम सद्भावेऽविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे साधुभावे चासाधुत्वशङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैस्तस्माद्वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं कर्तुं क्षमते तदित्यर्थस्तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्तेऽप्रतिबन्धेनाशुसुखजनके माङ्गलिके कर्मणि विवाहादौ सच्छब्दो हे पार्थ युज्यते प्रयुज्यते तस्मादप्रतिबन्धेनाशु फलजनकत्वं वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः समर्थमेतन्नामेति प्रशस्ततरमेतादि-

त्यर्थः ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च या स्थितिस्तत्परतयावस्थितिर्निष्ठा सापि सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चैव तदर्थीं तेषु यज्ञदानतपोरूपेष्वर्थेषु भवं तदनुकूलमेव च कर्माथवा यस्य ब्रह्मणो नामेदं प्रस्तुतं तदेवार्थो विषयो यस्य तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानं तदनुकूलं कर्म तदर्थीयं भगवदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणं कर्म वा तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते तस्मात्सदिति नाम कर्मवैगुण्यापनोदनसमर्थं प्रशस्ततरं यस्यैकैकोऽवयवोऽप्येतादृशः किं वक्तव्यं तत्समुदायस्योंतत्सदिति निर्देशस्य माहात्म्यमिति सम्पिण्डितार्थः ॥ २७ ॥ यद्यालस्यादिना शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य श्रद्धानतस्यैव वृद्धव्यवहारमात्रेण यज्ञतपोदानादि कुर्वतां प्रमादाद्वैगुण्ये प्राप्ते तु तत्सदिति ब्रह्मनिर्देशेन तत्परिहारस्तर्ह्यश्रद्धानतया शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य कामकारेण यत्किञ्चिद्यज्ञादि कुर्वतामसुराणामपि तेनैव वैगुण्यपरिहारः

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

स्यादिति कृतं श्रद्धया सात्त्विकत्वहेतुभूतयेत्यत आह अश्रद्धया यद्धुतं हवनं कृतमग्नौ दत्तं यद्ब्राह्मणेभ्यो यत्तपस्तप्तं यच्चान्यत्कर्म कृतं स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमश्रद्धयाकृतमसदसाध्वित्युच्यते अत ओंतत्सदिति निर्देशेन न तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुं सर्वथा तदयोग्यत्वाच्छिलाया इवाङ्कुरस्तत्कस्मादसदित्युच्यत शृणु हे पार्थ चांहेतौ यस्मात्तदश्रद्धाकृतं न प्रेत्य परलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वान्नो इह नापीह लोके यशः साधुभिर्निन्दितत्वादत ऐहिकामुष्मिकफलविकलत्वादश्रद्धाकृतस्य सात्त्विकया श्रद्धयैव सात्त्विकं यज्ञादि कुर्यादन्तःकरणशुद्धये तादृशस्यैव श्रद्धापूर्वकस्य सात्त्विकस्य यज्ञादेर्दैवाद्वैगुण्यशङ्कायां ब्रह्मणो नामनिर्देशेन साद्गुण्यं सम्पादनीयमिति परमार्थः श्रद्धापूर्वकमसात्त्विकमपि यज्ञादि विगुणं ब्रह्मणो नामनिर्देशेन सात्त्विकं सगुणं च सम्पादितं भवतीति भाष्यं

तदेवमस्मिन्नध्याये आलस्यादिनाऽनादृतशास्त्राणां श्रद्धापूर्वकं वृद्धव्यवहारमात्रेण प्रवर्तमानानां शास्त्रानादरेणासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेन च देवसाधर्म्येण किमसुरा अमी देवा त्यर्जुनसंशयविषयाणां राजसतामसश्रद्धापूर्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणोऽसुराः शास्त्रीय-

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकश्रद्धापूर्वकं सात्त्विकयज्ञादिकारिणस्तु देहाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति श्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शनमुखेनाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेन च भगवता निर्णयः कृतइति सिद्धम् ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां श्रद्धात्रयविभागयोगविवरणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ श्रीकृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ पूर्वाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाहारयज्ञतपोदानत्रैविध्येन च कर्मिणां त्रैविध्यमुक्तं सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय इदानीं तु संन्यासत्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रैविध्यं वक्तव्यं तत्र तत्त्वबोधनानन्तरं यः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः स चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतत्वेन व्याख्यातत्वान्न सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति योपि तत्त्वबोधात्प्राक् तदर्थं सर्वकर्मसंन्यासस्तत्त्वबुभुत्सया वेदान्तवाक्यविचाराय भवति सोऽपि त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातो यस्त्वनुत्पन्नतत्त्वबोधानामनुत्पन्नतत्त्वबुभुत्सूनां च कर्मसंन्यासः स संन्यासी च योगी चेत्यादिना गौणो व्याख्यातस्तस्य त्रैविध्यसंभवात्तद्विशेषं बुभुत्सुरविदुषामनुपजातविविदिषाणां च कर्माधिकृतानामेव किञ्चित्कर्मग्रहेण किञ्चित्कर्मपरित्यागो यः स त्यागांशगुणयोगात् संन्यास-

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषुदन ॥ १ ॥

शब्देनोच्यत एतादृशस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमविद्वत्कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केनचिद्रूपेण कर्मत्यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक् सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि त्यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि किं संन्यासत्यागशब्दौ घटपटशब्दाविव भिन्नजातीयार्थौ किंवा ब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविवैकजातीयार्थौ यद्याद्यस्तर्हि त्यागस्य तत्त्वं संन्यासात्पृथक् वेदितुमिच्छामि यदि द्वितीयस्तर्ह्यवान्तरोपाधिभेदमात्रं वक्तव्यमेकव्याख्यानेनैवोभयव्याख्यातं भविष्यति महाबाहो केशिनिषूदनेति संबोधनाभ्यां बाह्योपद्रवनिवारणस्वरूपयोग्यताफलोपधाने प्रदर्शिते हृषीकेशेत्यन्तरुपद्रवनिवारणसामर्थ्यमिति भेदोत्यनुरागात्सम्बोधनत्रयं अत्रार्जुनस्य द्वौ प्रश्नौ कर्माधिकारिकर्तृत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येण संन्यासशब्दप्रतिपाद्यत्वेन च गुणातीतसंन्याससद्वयसाधर्म्येण

त्रैगुण्यसंभवासंभवाभ्यां संशयः प्रथमस्य प्रश्नस्य बीजं द्वितीयस्य तु संन्यासत्यागशब्दयोः पर्यायत्वात् कर्मफलत्यागरूपेण च वैलक्षण्योक्तेः संशयः ॥ १ ॥ तत्रान्तिमस्य सूचीकटाहन्यायेन निराकरणायोत्तरं काम्यानां फलकामनया चोदितानामन्तःकरणशुद्धावनुपयुक्तानां कर्मणामिष्टिपशुसोमादीनां न्यासं त्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति कवयः सूक्ष्मदर्शिनः केचित् तमेतं 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति' वाक्येन वेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य यज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य तपोऽनाशकशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य वानप्रस्थधर्मस्य नित्यस्य नित्येन हितेन पापक्षयेण द्वारेणात्मज्ञानार्थत्वं बोध्यते न च विनियोगवैयर्थ्यं ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इत्यनेनैव लब्धत्वादिति वाच्यं विनियोगाभावे हि सत्यपि नित्यकर्मानुष्ठाने

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

ज्ञानं स्याद्वा न वा स्यात् सति तु विनियोगे ज्ञानमवश्यं भवेदेवेति नियमार्थत्वात् तस्मान्नित्यकर्मणामेव वेदने विविदिषायां वा विनियोगात् सत्त्वशुद्धिविविदिषोत्पत्तिपूर्वकवेदनार्थिना नित्यान्येव कर्माणि भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठेयानि काम्यानि तु सर्वाणि सफलानि परित्याज्यानीत्येकं मतमपरं मतं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः सर्वेषां काम्यानां नित्यानां च प्रतिपदोक्तफलत्यागं सत्त्वशुद्ध्यर्थितया विविदिषासंयोगेनानुष्ठानं विचक्षणा विचारकुशलास्त्यागं प्राहुः खादिरो यूपो भवति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं करोतीत्यत्र यथैकस्य खादिरत्वस्य क्रतुप्रकरणपाठात् फलसंयोगाच्च क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणभेदात् यथाऽग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वेषामपि शतपथपठितानां चोत्पत्तिविधिसिद्धानां तत्तत्फलसंयोगः प्रत्येकवाक्येन विविदिषासंयोगश्च यज्ञादिवाक्येन क्रियत इत्युपपन्नमेकस्य तूभयत्वे

संयोगपृथक्त्वमिति न्यायात्तदुक्तं सङ्क्षेपशारीरके यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याम्नातसिद्धं पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये युनक्तीति तस्मात्काम्यान्यपि फलाभिसन्धिमकृत्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानि न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां स्वतः काम्यत्वनित्यत्वरूपो विशेषोऽस्ति पुरुषाभिप्रायभेदकृतस्तु विशेषः फलाभिसन्धित्यागे कुतस्त्यो नित्यकर्मणां च प्रातिस्विकफल-सद्भावमनिष्टमिष्टमिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलमित्यत्र वक्ष्यति नित्यानामेव विविदिषासंयोगेन काम्यानां कर्मणां फलेन सहस्वरूपतोऽपि परित्यागः पूर्वार्धस्यार्थः काम्यानां नित्यानां च संयोगपृथक्त्वेन विविदिषासंयोगात्तदर्थं स्वरूपतोऽनुष्ठानेऽतिप्रातीकफलाभिसन्धि-मात्रपरित्याग इत्युत्तरार्धस्यार्थस्तदेतदाहुर्वार्तिककृतः 'वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्या-
ज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

विधिः । यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणां । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वत ' इति तदेवं सफलकाम्यकर्मत्यागः सं-न्यासशब्दार्थः सर्वेषामपि कर्मणां फलाभिसन्धित्यागशब्दार्थ इति न घटपटशब्दयोरिव संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं किंत्वन्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्मानुष्ठाने फलाभिसन्धित्याग इत्येक एवार्थ उभयोरिति निर्णीत एकः प्रश्नोऽर्जुनस्य ॥ २ ॥ अधुना द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय संन्यासत्यागशब्दार्थस्य त्रैविध्यं निरूपयितुं तत्र विप्रतिपत्तिमाह सर्वं कर्म बन्धहेतुत्वात् दोषवद्दुष्टमतः कर्माधिकृतैरपि कर्म त्याज्यमेवेत्येके मनीषिणः प्राहुर्यद्वा दोषवद्दोष इव यथादोषो रागादिस्त्यज्यते तद्वत्कर्म त्या-ज्यमनुत्पन्नबोधैरनुत्पन्नविविदिषैः कर्माधिकारिभिरपीत्येकः पक्षोऽत्र द्वितीयः पक्षः कर्माधिकारिभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा ॥१६१॥

विविदिषोत्पत्त्यर्थं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे मनीषिणः प्राहुः ॥ ३ ॥ एवं विप्रतिपत्तौ तत्र त्वया पृष्टे कर्माधिकारिकर्तृके संन्यासत्यागशब्दाभ्यां प्रतिपादिते त्यागे फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागे मे मम वचनान्निश्चयं पूर्वाचार्यैः कृतं शृणु हे भरतसत्तम किं तत्र दुर्ज्ञेयमस्तीत्यत आह हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ हि यस्मात् त्यागः कर्माधिकारिकर्तृकः फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागस्त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितोऽथवा विशिष्टाभावरूपस्त्यागो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितस्तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागाद्द्वितीयः फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात्तृतीयः प्रथमः सात्त्विक आदेयो द्वितीयस्तु हेयो द्विविधो दुःखबुद्ध्या कृतो राजसो विपर्यासेन कृतस्तामस एतावान् कर्मा-

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ॥ त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः॥ ४ ॥

धिकारिकर्तृकस्त्यागोऽर्जुनस्य प्रश्नविषयस्तृतीयस्तु कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपो नार्जुनप्रश्नविषयः सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधस्तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्यात्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचारस्य फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो वैतृष्ण्ये जात इवावहननस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासंन्यास उच्यते तमग्रे नैष्कर्म्यसिद्धिं परमामिति वक्ष्यति द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिञ्जन्मन्यादावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्संन्यास इत्युच्यते स तु यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादि श्लोकाभ्यां प्राग्व्याख्यातः स्थितप्रज्ञलक्षणादिभिश्च बहुधा प्रपञ्चितो यस्मादेवं त्यागस्य तत्त्वं दुर्ज्ञेयं त्वया चोक्तं तत्त्वं वेदितुमिच्छामीति अतो मम सर्वज्ञस्य वचनाद्विद्धीत्यभिप्रायः संबोधनद्वयेन कुलनिमित्तो-

तत्कर्षः पौरुषनिमित्तोत्कर्षश्च योग्यतातिशयसूचनायोक्तः ॥ ४ ॥ कोसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोर्द्वितीयः पक्ष इत्याह द्वाभ्यां चोहितौ यस्माद्यज्ञदानतपांसि मनीषिणामकृतफलाभिसन्धीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकपापमलक्षालनेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानेन च शोधकान्यकृतफलाभिसन्धीनामेव यज्ञदानतपांस्येव शोधकानि भवन्त्येव उपाधिशुद्ध्यैवोपहितशुद्धिरत्राभिप्रेता तस्मादन्तःकरणशुद्ध्यर्थिभिः कर्माधिकृतैर्यज्ञो दानं तप इति यत् फलाभिसंधिरहितं कर्म तन्न त्याज्यं किन्तु कार्यमेव तदत्याज्यत्वेन कार्यत्वे लब्धेऽप्यत्यादरार्थे पुनः कार्यमेवेत्युक्तं यस्मात्कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रविहितं तस्मान्न त्याज्यमेवेति वा ॥ ५ ॥ यदि यज्ञदानतपसामन्तःकरणशोधने सामर्थ्यमस्ति तर्हि फलाभिसन्धिना कृतान्यपि तानि तच्छोधकानि भविष्यन्ति कृतं फलाभिसन्धित्यागे

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥ कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नेत्यत आह तुशब्दः शङ्कानिराकरणार्थो यद्यपि काम्यान्यपि शुद्धिमादधति धर्मस्वाभाव्यात्तथापि सा तत्फलभोगोपयोगिन्येव न ज्ञानोपयोगिनी तदुक्तं वार्तिककृद्भिः 'काम्येपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्ध्यर्थमेव सा। विड्वराहादिदेहेन न ह्यैन्द्रं भुज्यते फलमिति' ज्ञानोपयोगिनीं तु शुद्धिमादधति यानि यज्ञादीनि कर्माण्येतानि फलाभिसन्धिपूर्वकत्वेन बन्धनहेतुभूतान्यपि मुमुक्षुभिः सङ्गमहमेवं करोमीति कर्तृत्वाभिनिवेशं फलानि चाभिसन्धीयमानानि त्यक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानीति मे मम निश्चितमत एव हे पार्थ कर्माधिकृतैः कर्माणि त्याज्यानि न त्याज्यानि वेति द्वयोर्मतयोर्न त्याज्यानीति मम निश्चितं मतमुत्तमं श्रेष्ठं यदुक्तं निश्चितं शृणु मे तत्रेति सोऽयं निश्चय उपसंहृतः 'भगवत्पूज्यपादानामभिप्रायोयमीरितः। अनिष्णाततया भाष्ये दुरापो मन्दबुद्धिभिः' ॥ ६ ॥ तदेवं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर इति

स्वपक्षः स्थापितरिदानीं त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिण इति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्यागत्रैविध्यव्याख्यानेन निराकरणमारभते काम्यस्य कर्मणोन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषत्वाद्बन्धनिवृत्तिहेतुबोधार्थिना क्रियमाणस्याग उपपद्यत एव नियतस्य तु नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो मुमुक्षुणान्तःकरणशुद्ध्यर्थिना नोपपद्यते शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरणशुद्ध्यर्थमवश्यानुष्ठेयत्वात् तथाचोक्तं प्राक् आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यत इति ननु दोषवत्त्वं काम्यस्येव नित्यस्यापि दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादेर्व्रीहिपश्वादिहिंसामिश्रितत्वेन साङ्ख्यैरभिहितं न च व्रीहीनवहन्ति अग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्यादि विशेषविधिगोचरत्वात् क्रत्वङ्गहिंसाया न हिंस्यात् सर्वभूतानीति सामान्यनिषेधस्य तदितरपरत्वमिति साम्प्रतं भिन्नविषयत्वेन विधिनिषेधयोरबाधेनैव समावेशसंभवात् निषेधेन हि पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्यभिहितं न त्वक्रत्वर्था सेति विधिना च क्रत्वर्था सेत्यभिहितं न त्वनर्थहेतुर्नेति तथा च क्रतूपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयोरेकत्र संभवात् क्रत्वर्थापि हिंसा निषिद्धैवेति हिंसायुक्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि सर्वं दुष्टमेव विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि च विहितत्वं श्येनादिवदुपपन्नमेव यथा हि श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्याद्यभिचारविधिना विहितोपि श्येनादिर्न हिंस्यात्सर्वभूतानीति निषेधविषयत्वादनर्थहेतुरेव तद्दोषसहिष्णोरेव च रागद्वेषादिवशीकृतस्य तत्राधिकार एवं ज्योतिष्टोमादावपि तथा चोक्तं महाभारते 'जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते । अहिंसया हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तत इति' मनुनापि 'जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति' वदता मैत्रीमहिंसां प्रशंसता हिंसाया दुष्टत्वमेव प्रतिपादितमन्तःकरणशुद्धिश्चादृशेन गायत्रीजपादिना सुतरामुपपत्स्यत इति हिंसादिदोषदुष्टं ज्योतिष्टोमादि नित्यं कर्म दोषासहिष्णुना श्येनादिकमिव कर्माधिकारिणापि त्याज्यमिति प्राप्ते ब्रूमो न त्वक्रत्वर्था हिंसाऽनर्थहेतुर्विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशात् तथाहि विधिना बलवदिच्छाविषयसाधनताबोधरूपां प्रवर्तनां कुर्वताऽनर्थसाधने तदनुपपत्तेः स्वविषयस्य प्रवर्तनागोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावोप्यर्थादाक्षिप्यते तेन विधिविषयस्य नानर्थहेतुत्वं युज्यते न हि क्रत्वर्थत्वं साक्षाद्विध्यर्थो येन विरोधो न स्यात् किंतु प्रवर्तनैव प्रवर्तनाकर्मभूता तु पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थमेव विषयीकुर्वती क्वचित् क्रतुमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थभावमापन्नं विषयीकरोतीत्यन्यत् पुरुषप्रवृत्तिश्च बलवदिच्छोपधानदशायां ज्ञायमाना न भाव्यस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न वाऽनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति किंतु यथा प्राप्तमेवावलम्बते बलवदिच्छाविषये स्वत एव प्रवृत्तेः रागादौ विध्यनपेक्षणादत एव विहितश्येनक-

स्यापि शत्रुवधरूपस्याभिचारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यत एव फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धात्वर्थं करणं प्रवर्तनावलम्बते सा चानर्थहेतुं न विषयीकरोतीति विशेषविध्यबाधितं सामान्यनिषेधवाक्यं रागद्वेषादिमूलक्रत्वर्थलौकिकहिंसाविषयं तेन श्येनाग्नीषोमीययोर्वैषम्यादुपपन्नमदुष्टत्वं ज्योतिष्टोमादेर्विधिस्पृष्टस्यापि निषेधविषयत्वे षोडशिग्रहणस्याप्यनर्थहेतुत्वापत्तिर्नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधात्तस्मान्न किञ्चिदेतदिति भाट्टदर्शनं प्राभाकरं तु दर्शनं फलसाधने रागत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वं तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिना प्रतिक्षिप्यते आग्नीषोमीयहिंसायां तु क्रत्वङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावे रागाभावाद्विधिरेव प्रवर्तकः स च स्वविषयस्यानर्थहेतुतां प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसानर्थं जनयति न क्रत्वर्थेति न हिंसामिश्रत्वेन ज्योतिष्टोमादेर्दुष्टत्वमिति सममेव एतावन्मात्रे तु विशेषश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदव्यावर्त्यत्वेनाधर्मत्वं श्येनादेः प्राभाकरमते भाट्टमते तु श्येनफलस्यैवाभिचारस्यानर्थहेतुत्वादधर्मत्वं श्येनस्य तु विहितस्य समी-

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

हितसाधनस्य धर्मत्वमेवार्थपदव्यावर्त्यत्वं तु कलञ्जभक्षणादेर्निषिद्धस्यैवेति फलतोनर्थहेतुत्वेन तु शिष्टानां श्येनादौ न धर्मत्वेन व्यवहारः तदुक्तं ‘फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते। केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति’ तार्किकाणां तु दर्शनं कृतिसाध्यत्वमर्थहेतुत्वमनर्थाहेतुत्वं चेति त्रयं विध्यर्थस्तत्र क्रत्वर्थहिंसायां साक्षान्निषेधाभावात्प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च कृतिसाध्यत्वार्थहेतुत्ववदनर्थाहेतुत्वमपि विधिना बोध्यत इति न तस्यानर्थहेतुत्वं श्येनादेस्त्वभिचारस्य साक्षादेव निषेधात्प्रायश्चित्तोपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमात्तावन्मात्रं तत्र विधिना न बोध्यत इत्युपपन्नं श्येनाग्नीषोमयोर्वैलक्षण्यमौपनिषदैस्तु भाट्टमेव दर्शनं व्यवहारे प्रायेणावलम्बितं तथा च भगवद्बादरायणप्रणीतं सूत्रं ‘अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति’ ज्योतिष्टोमादिकमग्नीषोमीयहिंसादिमिश्रितत्वेन दुष्टमिति चेत् न अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविधिशब्दादित्यक्षरार्थो जपप्रशंसापरं तु वाक्यं नक्रत्वर्थहिंसाया अधर्मत्वबोधकं तस्य तत्रातात्पर्यात् तथा च सांख्यानां विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थाहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानं धर्मे चाधर्मत्वज्ञानमनुष्ठेये चाननुष्ठेयत्वज्ञानं विपर्यासरूपो मोहस्तस्मान्मोहान्नित्यस्य कर्मणो यः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितो मोहो हि तमः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तमोहाभावेऽप्यनुपजातान्तःकरणशुद्धितया कर्माविकृतोऽपि दुःखमेवेदमिति मत्वा कायक्लेशभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत् स त्यागो राजसदुःखं हि रजोऽतः स मोहरहितोऽपि राजसः पुरुषस्तादृशं राजसं त्यागं कृत्वा नैव त्यागफलं सात्त्विकत्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभेत् न लभेत॥८॥कर्मत्यागस्तामसो राजसश्च हेयो दर्शितः कीदृशः पुनरुपादेयः सात्त्विकस्त्याग इत्युच्यते विध्युद्देशे फलाश्रवणेऽपि कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्वा नियतं नित्यं कर्म सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वैव यत् क्रियतेऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मत आदेयत्वेन संमतः शिष्टानां ननु नित्यानां फलमेव नास्ति कथं फलं त्यक्त्वेत्युक्तमुच्यते अस्मादेव भगवद्वचनान्नित्यानां फलमस्तीति गम्यते निष्फलस्यानुष्ठानासंभवात् तथा चापस्तम्बः तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येत एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्त इत्यानुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शति अकरणे प्रत्यवायस्मृतिश्च नित्यानां प्रत्यवायपरिहारं फलं दर्शयति 'धर्मेण पापमपनुदति

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ॥ सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति येन केन चन यजेत. पि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति तदाहुर्देवयाजीश्रेयानात्मयाजीत्यात्मयाजीतिह ब्रूयात् सहवा आत्मयाजी यो वेदेदं मेनेनाङ्ग ँ स ँ स्क्रियत इदमनेनाङ्गमुपधीयत इत्यादिश्रुतयश्च' ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयलक्षणं ज्ञानयोग्यतारूपपुण्योत्पत्तिलक्षणं चात्मसंस्कारं नित्यानां कर्मणां फलं दर्शयन्ति तदभिसन्धिं त्यक्त्वा तान्यनुष्ठेयानीत्यर्थो यदुक्तं त्यागसंन्यासशब्दौ घटपटशब्दाविव न भिन्नजातीयार्थौ किं तु फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्याग एव तयोरर्थ इति तन्न विस्मर्तव्यं तत्र सत्यपि फलाभिसन्धौ मोहाद्वा कायक्लेशभयाद्वा यः कर्मत्यागः सविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावस्तामसत्वेन राजसत्वेन च निन्दितो यस्तु सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागः सविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः सात्त्विकत्वेन स्तूयत इति विशेष्याभावकृते विशेषणाभावकृते न विशिष्टाभावत्वस्य समानत्वान्न पूर्वापरविरोध उभयाभावकृतस्तु निर्गुणत्वान्न विरोधमध्ये गणनीय इति चावोचाम एतेन त्यागो हि पुरु

षण्याग्र त्रिविधः संप्रकीर्तित इति प्रतिज्ञाय कर्मत्यागलक्षणे द्वे विधे दर्शयित्वा प्रतिज्ञाननुरूपां कर्मानुष्ठानलक्षणां तृतीयां विधां दर्शयतो भगवतः प्रकटमकौशलमापतितं न हि भवति त्रयो ब्राह्मणा भोजयितव्या द्वौ कठकौंडिन्यौ तृतीयः क्षात्रिय इति तद्वदिति परास्तं तिसृणामपि विधानां विशिष्टाभावरूपेण त्यागसामान्येनैकजातीयतया प्राग्व्याख्यातत्वात् तस्माद्भगवदकौशलोद्भावनमेव महदकौशलमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ सात्त्विकस्य त्यागस्यादानाय सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञाननिष्ठां फलमाह यस्त्यागी सात्त्विकेन त्यागेन युक्तः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्तृत्वाभिनिवेशं फलाभिसन्धिं च त्यक्त्वान्तःकरणशुद्ध्यर्थं विहितकर्मानुष्ठायी स यदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तगतेनातिशयेन सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमोमलराहित्येनासमन्तात् फलाव्यभिचारेणाविष्टो व्याप्तो भवति भगवदर्पितनित्यकर्मानुष्ठानात् पापमलापकर्षलक्षणेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानलक्षणेन च संस्कारेण संस्कृतमन्तःकरणं यदा भवतीत्यर्थस्तदा मेधावी शमदमसर्वकर्मोपरमगुरूपसदनादिसामव्यायिकाङ्गयुक्तेन मनननिदिध्यासनाख्यफलोपकार्यङ्गयुक्तेन

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

च श्रवणाख्यवेदान्तवाक्यविचारेण परिनिष्पन्नं वेदान्तमहावाक्यकरणकं निरस्तसमस्ताप्रामाण्याशङ्कं चिदन्याविषयकमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मेधा तया नित्ययुक्तो मेधावी स्थितप्रज्ञो भवति तदाच्छिन्नसंशयोऽहं ब्रह्मास्मीति विद्यारूपया मेधया तदविद्योच्छेदे तत्कार्यसंशयविपर्ययशून्यो भवति तदा क्षणिकर्मत्वात् न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म अशोभनं काम्यं निषिद्धं वा कर्म न प्रतिकूलतया मन्यते कुशले शोभने नित्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति कर्तृत्वाद्यभिमानरहितत्वेन कृतकृत्यत्वात् तथा च श्रुतिः ‘ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर इति’ यस्मादेवं सात्त्विकस्य त्यागस्य फलं तस्मान्महतापि यत्नेन स एवोपादेय इत्यर्थः ॥ १० ॥ तदेवमात्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागः संभाव्यते कर्मप्रवृत्तिहेत्वो रागद्वेषयोरभावादित्युक्तं संप्रत्यज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे हेतुरुच्यते मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहं कर्माविकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेंद्रियसङ्घातं बिभर्ति अनाद्यविद्यावासना

वशाद्व्यवहारयोग्यत्वेन कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति चेति देहभृदबाधित-कर्माधिकारहेतुर्देहाभिमानस्तेन विवेकज्ञानशून्येन देहभृतां कर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपौष्कल्येन सततं कर्मसु प्रवर्तमानेन कर्माण्य-शेषतो निःशेषेण त्यक्तुं हि यस्मान्न शक्यं न शक्यानि सत्यां कारणसामग्र्यां कार्यत्यागस्याशक्यत्वात् तस्मात् यस्त्वज्ञोऽ-धिकारी सत्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि भगवदनुकम्पया तत्कालफलत्यागी तुशब्दस्तस्य दुर्लभत्वद्योतनार्थः स त्यागीत्यभि-धीयते गौण्या वृत्त्या स्तुत्यर्थमत्याग्यपि सन् अशेषकर्मसंन्यासस्तु परमार्थदर्शित्वेनैव देहभृता शक्यते कर्तुमिति स एव मुख्यया वृत्त्या त्यागीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ ननु देहभृतः परमात्मज्ञानशून्यस्य कर्मिणोपि कर्मफलाभिसन्धित्यागित्वेन गौणसंन्यासिनः परमात्मज्ञानवतो देहाभिमानरहितस्य सर्वकर्मत्यागिनो मुख्यसंन्यासिनश्च कः फले विशेषो यदलाभेन गौणत्वमेकस्य यल्लाभेन च मुख्यत्व-मन्यस्य कर्मफलत्यागित्वं तु द्वयोरपि तुल्यमित्यन्यो विशेषो वाच्य उच्यते अत्यागिनां कर्मफलत्यागित्वेऽपि कर्मनुष्ठायिनामज्ञानां गौण-

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

संन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यन्तसत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणं भवति मायामयं फल्गुतया लयमदर्श-नं गच्छतीति निरुक्तेः कर्मण इति जात्यभिप्रायमेकवचनमेकस्य त्रिविधफलत्वानुपपत्तेस्तच्च फलं कर्मणस्त्रिविधत्वात् त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नारकतिर्यगादिलक्षणं पुण्यस्य इष्टमनुकूलवेदनीयं देवादिलक्षणं मिश्रस्य तु पापपुण्ययुगलस्य मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मानुष्यलक्षणमित्येवं त्रिविधमित्यनुवादो हेयत्वार्थ एवं गौणसंन्यासिनां शरीरपातादूर्ध्वं शरीरान्तरग्रहणमावश्यकमित्युक्त्वा मुख्यसं-न्यासिनां परमात्मसाक्षात्कारेणाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ विदेहकैवल्यमेवेत्याह न तु संन्यासिनां परमात्मज्ञानवतां मुख्यसंन्यासिनां परमहंस-परिव्राजकानां प्रेत्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणमनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च क्वचिद्देशे काले वा न भवत्येवेत्यवधारणार्थस्तुशब्दो ज्ञानेनाज्ञानस्यो-च्छेदे तत्कार्याणां कर्मणामुच्छिन्नत्वात् तथा च श्रुतिः 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे

परावर इति' पारमर्षं च सूत्रम् 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति' परमात्मज्ञानादशेषकर्मक्षयं दर्शयति तेन गौणसंन्यासिनां पुनः संसारः मुख्यसंन्यासिनां तु मोक्ष इति फले विशेष उक्तोऽत्र कश्चिदाहाऽनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी चेत्यादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगात् कर्मिण एवात्र फलत्यागसाम्यात् संन्यासिशब्देन गृह्यन्ते तेषां च सात्त्विकानां नित्यकर्मानुष्ठानेन निषिद्धकर्मानुष्ठानेन च पापासंभवान्नानिष्टं फलं संभवति नापीष्टं काम्याननुष्ठानात् ईश्वरार्पणेन फलस्य त्यक्तत्वाच्चात एव मिश्रमपि नेति त्रिविधकर्मफलासंभवोऽत एवोक्तं 'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति' स वक्तव्यः शब्दस्यार्थस्य च मर्यादा न निरधारि भवतेति तथाहि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति शब्दमर्यादा यथाऽमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीत्यत्रामावास्याशब्दः काले मुख्यस्तत्कालोत्पन्ने कर्मणि च गौणो य एवं विद्वानमावास्यां यजत इत्यादौ तत्रामावास्यामिति कर्मग्रहणे पितृयज्ञस्य तदङ्गत्वान्न फलं कल्पनीयमिति विधेर्लाघवमिति पूर्वपक्षितं कात्यायनेनाऽङ्गं वा समभिव्याहारादिति गौणार्थस्य मुख्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वान्मुख्यार्थस्य चेहाबाधादमावास्याशब्देन काल एव गृह्यते फलकल्पनागौरवं तूत्तरकालीनं प्रमाणवत्त्वादङ्गीकार्यमिति सिद्धान्तितं जैमिनिना पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यादित्येवं स्थिते संन्यासिशब्दस्य सर्वकर्मत्यागिनि मुख्यत्वात् कर्मिणि च फलत्यागसाम्येन गौणत्वान्मुख्यार्थस्य चेहाबाधात्तस्यैव संन्यासिशब्देन ग्रहणमिति शब्दमर्यादया सिद्धं सत्यां कारणसामग्र्यां कार्योत्पाद इति चार्थमर्यादा तथाहि ईश्वरार्पणेन त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्त्वशुद्ध्यर्थं नित्यानि कर्माण्यनुतिष्ठतोऽन्तराले मृतस्य प्रागर्जितैः कर्मभिस्त्रिविधं शरीरग्रहणं केन वार्यते 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः' अन्ततः सत्त्वशुद्धिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेवात एव विविदिषा संन्यासिनः श्रवणादि कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायत इत्यादिना ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिरवश्यं भाविनीति निर्णीतं षष्ठे यत्र सर्वकर्मत्यागिनोप्यज्ञस्य शरीरग्रहणमावश्यकं तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिण इति तस्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमर्यादया सिद्धं पराक्रान्तं चैकभविकपक्षनिराकरणे सूरिभिस्तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृतं व्याख्यानमेव ज्यायस्तदयमत्र निष्कर्षोकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयसत्यस्वप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्रकाराप्रामाण्यशङ्काशून्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनात्माज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वाद्यभिमानरहितः परमार्थसंन्यासी सर्वकर्मोच्छेदाच्छुद्धः केवलः सन्नविद्याकर्मादिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति सर्वभ्रमाणां कारणोच्छेदेनोच्छेदात् यस्त्वविद्वान् कर्तृत्वाद्यभिमानी देहभृत् सत्रि-

विधो रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येव कोऽपरस्तु यः प्राक् कृतसुकृतवशात् किञ्चित्प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन्निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसंन्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः स ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं संपिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासंन्यासिसमाख्यस्तृतीयस्तत्राद्यस्य संसारित्वं सर्वप्रसिद्धं द्वितीयस्य त्वनिष्टमित्यादिना व्याख्यातं तृतीयस्य तुत्वयतिः श्रद्धयोपेत इति प्रश्नमुत्थाप्य निर्णीतं षष्ठेऽज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं कारणसामग्र्याः सत्त्वात् तत्तु कस्यचिज्ज्ञानाननुगुणं कस्यचिज्ज्ञानानुगुणमिति विशेषो विज्ञस्य तु संसारकारणा-

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भावात् स्वत एव कैवल्यमिति द्वौ पदार्थौ सूत्रितावस्मिन् श्लोके ॥ १२ ॥ तत्रात्मज्ञानरहितस्य संसारित्वे हेतुः कर्मत्यागासंभव उक्तो न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत इति तत्राज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे को हेतुः कर्महेतावधिष्ठानादिपञ्चके तादात्म्याभिमान इतीममर्थं चतुर्भिः श्लोकैः प्रपञ्चयति तत्र प्रथमेनाधिष्ठानादीनि पञ्च वेदान्तप्रमाणमूलानि हेयत्वार्थमवश्यं ज्ञातव्यानीत्याह इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कारणानि निर्वर्तकानि हे महाबाहो मे मम परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य वचनान्निबोधं बोद्धुं सावधानो भव न ह्यत्यन्तदुर्ज्ञानान्येतान्यनवहितचेतसा शक्यन्ते ज्ञातुमिति चेतःसमाधानविधानेन तानि स्तौति महाबाहुत्वेन च सत्पुरुष एव शक्तो ज्ञातुमिति सूचयति स्तुत्यर्थमेव किं नैतान्यप्रमाणकान्येव तव वचनाज्ज्ञेयानि नेत्याह साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि

निरतिशयपुरुषार्थप्राप्त्यर्थं सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं च ज्ञातव्यानि जीवो ब्रह्म तयोरैक्यं तद्बोधोपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थाः सङ्ख्यायन्ते
व्युत्पाद्यन्तेऽस्मिन्निति साङ्ख्यं वेदान्तशास्त्रं तस्मिन्नात्मवस्तुमात्रप्रतिपादके किमर्थमनात्मभूतान्यवस्तूनि लोकसिद्धानि च कर्मकारणानि
पञ्च प्रतिपाद्यन्त इत्यतः शास्त्रविशेषणं कृतान्त इति कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तः परिसमाप्तिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या यत्र तस्मिन् कृतान्ते
शास्त्रे प्रोक्तानि प्रसिद्धान्येव लोकेऽनात्मभूतान्येवात्मतया मिथ्याज्ञानारोपेण गृहीतान्यात्मतत्त्वज्ञानेन बाधसिद्धये हेयत्वेनोक्तानि यदा
ह्यन्यधर्म एव कर्मात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितमित्युच्यते तदा शुद्धात्मज्ञानेन तद्बाधात्कर्मणोऽन्तःकृतो भवति अत आत्मनः कर्मा-
संबन्धप्रतिपादनायानात्मभूतान्येव पञ्च कर्मकारणानि वेदान्तशास्त्रे मायाकल्पितान्यनुदितानीति नाद्वैतात्ममात्रतात्पर्यहानिस्तेषां तदङ्गत्वेनै-
वेतरप्रतिपादनादिहापि च सर्वकर्मान्तत्वं ज्ञानस्य प्रतिपादितं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति तस्माज्ज्ञानशास्त्रस्य क-
र्मान्तत्वमुपपन्नम् ॥ १३ प्रमाणमूलानि कर्मकारणानि पञ्चात्मनोऽकर्तृत्वसिद्ध्यर्थं हेयत्वेन ज्ञातव्यानीत्युक्ते कानि तानीत्यपेक्षायां
तत्स्वरूपमाह द्वितीयेनेच्छाद्वेषसुखदुःखचेतनाभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता यथाधिष्ठानमनात्मा भौतिकं माया-
कल्पितं स्नानगृहरथादिवत्तथा कर्ताऽहं करोमीत्याद्यभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्योऽहङ्कारोऽन्तःकरणं
बुद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायशब्दवाच्यस्तादात्म्याध्यासेनात्मनि कर्तृत्वादि धर्माध्यारोपहेतुरनात्मा भौतिको मायाकल्पितश्चेति तथा श-
ब्दार्थः स्थूलशरीरस्य लोकायतिकैरात्मत्वेन परिगृहीतस्याप्यन्यैः परीक्षकैरनात्मत्वेन निश्चयात्तद्दृष्टान्तेन तार्किकादिभिरात्मत्वेन
परिगृहीतस्य कर्तुरप्यनात्मत्वनिश्चयः सुकर इत्यर्थः करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धिसाधनं च शब्दस्तथेत्यनुकर्षार्थः पृथग्विधं
नानाप्रकारं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसङ्ख्यं करणवर्गं मनो बुद्धिश्चेति वृत्तिविशेषौ वृत्तिमांस्त्व-
हङ्कारः कर्तैव चिदाभासस्तु सर्वत्रैवाविशिष्टो विविधा नानाप्रकाराः पञ्चधा दशधा वा प्रसिद्धाश्चशब्दस्त्वर्थैत्यनुकर्षार्थः पृथक्
असङ्कीर्णाश्चेष्टाः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्याः क्रियाप्राधान्येन वायवीयत्वेन व्यपदिश्यमानाः
प्राणापानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याश्च तदन्तर्भूता एव. अत्र च सुषुप्तावन्तःकरणस्य कर्तुर्ल-
येऽपि प्राणव्यापारदर्शनाद्भेदव्यपदेशाच्चान्तःकरणादत्यन्तभिन्न इव प्राण इति केचित् क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवत्वो-
पाधिभूतमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राण इति ज्ञानशक्तिप्राधान्येन चान्तःकरणमिति व्यपदिश्यत-

इत्यभियुक्ताः 'सईक्षां चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति ' श्रुतावुत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्योक्तं तथा 'सधीः स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि ' श्रुतावुत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तं स्वतन्त्रोपाधिभेदे च जीवभेदप्रसङ्गस्तस्माद्बुद्धिप्राणयोरेकत्वेनैवोत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं युक्तं भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् सुषुप्तौ च ज्ञानशक्तिभागलयेऽपि क्रियाशक्तिभागदर्शनमेकत्वेऽपि न विरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् दृष्टिसृष्टिलयेन सर्वलयेपि प्राणव्यापारवच्छरीरस्य सुषुप्तोयमित्येवंरूपेणं परैः कल्पितत्वाच्च तस्मादुभयथापि व्यपदेशभेद उपपन्नो दैवं चानुग्राहकदेवताजातं च शब्दस्तथेत्यनुकर्षणार्थोत्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चसङ्ख्यापूरणमेवशब्दस्तथाशब्देन संबध्यमानोऽनात्मत्वभौतिकत्वकल्पितत्वाद्यवधारणार्थः पञ्चानामपि तत्र शरीरस्य कर्तृकरणक्रियाधिष्ठानस्य 'देवतापृथिवी यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं दिशः

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्। विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

श्रोत्रं मनश्चन्द्रं पृथिवीं शरीरमिति ' श्रुतौ वागाद्यधिष्ठात्र्यग्न्यादिभिः सहशरीराधिष्ठातृत्वेन पृथिवीपाठात् कर्तुरहङ्कारस्याधिष्ठात्री देवता रुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः करणानां चाधिष्ठात्र्यो देवताः सुप्रसिद्धाः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानां दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो वाक्पाणिपादपायूपस्थानां वन्हीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयो मनोबुद्ध्योश्चन्द्रबृहस्पती इति पञ्चप्राणानां क्रियारूपाणां सद्योजातवामदेवाघोरतत्पुरुषेशानाः पुराणप्रसिद्धा भाष्ये दैवमादित्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकमित्यधिष्ठानादिदेवतानामप्युपलक्षणम् ॥ १४ ॥ स्वरूपमुक्त्वा तेषां पञ्चानां कर्महेतुत्वमाह तृतीयेन शारीरं वाचिकं मानसिकं च विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धमक्षपादेन चोक्तं ' प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ' बुद्धिर्मनोऽतः प्राधान्याभिप्रायेणोच्यते शरीरेण वाचा मनसा वा यत्कर्म प्रारभते निर्वर्तयति नरो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य कीदृशं कर्म न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्मं विपरीतं वाशास्त्रीयमधर्मं यच्च निमिषितचेष्टितादि जीवनहेतुरन्यद्वा विहितप्रतिषिद्धसमं तत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवान्तर्भूतं पञ्चैते यथोक्ता अधिष्ठानादयस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥१५॥ इदानीमेतेषा-

मेव कर्मकर्तृत्वादात्मनोत्र कर्तृत्वमित्यधिष्ठानादिनिरूपणफलमाह तत्र कर्मणि प्रागुक्ते सर्वस्मिन्नेवं सत्यधिष्ठानादिपञ्चहेतुके सति वर्तमाने आत्मानं सर्वजडप्रपञ्चस्य भासकं सत्तास्फूर्तिरूपं स्वप्रकाशपरमानन्दमबाध्यं केवलमसङ्गोदासीनमकर्तारमविक्रियमद्वितीयं त्वेव परमार्थतोऽविद्यया त्वधिष्ठानादौ प्रतिबिम्बितमादित्यमिव तोये तद्भासकमनन्यत्वेन परिकल्प्य तोयचलनेनादित्यश्चलतीतिवदधिष्ठानादिकर्मणोऽहमेव कर्तेति साक्षिणमपि सन्तं कर्तारं क्रियाश्रयं यः पश्यत्यविद्यया कल्पयति रज्जुमिव भुजङ्गं स एवं पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्त्वेन स्वरूपाज्ञानकृतत्वादध्यासस्य सम्भ्रान्त्या विपरीतमेव पश्यति न यथा तत्त्वमित्यत्र को हेतुरत आह अकृतबुद्धित्वात् शास्त्राचार्योपदेशन्यायैरनुपजनितविवेकबुद्धित्वात् नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्काराभावे भुजङ्गभ्रमं कश्चन बाधत एवं शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः परितिष्ठितेऽहमस्मि सत्यं ज्ञानमनन्तमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दमनवस्थमद्वयं ब्रह्मेति साक्षात्कारेनुपजनिते कुतो मिथ्याज्ञानतत्कार्यबाध एतादृशं साक्षात्कारमेव गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारेण कुतो न जनयतीत्यत आह दुर्मतिर्दुष्टा विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिना

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६॥

मतिर्यस्य सः अतोशुद्धबुद्धित्वान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वादकर्तारमपि कर्तारं केवलमप्यकेवलमात्मानमविद्यया कल्पयन्संसारी कर्माधिकारी देहभृदकृतबुद्धिः कर्मकर्तृषु तादात्म्याभिमानात्कर्मत्यागासमर्थः सर्वदा जननमरणप्रबन्धेनानिष्टमिष्टं मिश्रं च कर्मफलमनुभवति एतेन यस्तार्किको देहादिव्यतिरिक्त आत्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सोप्यकृतबुद्धित्वेन व्याख्यातोन्यस्त्वाहात्मा केवलो न कर्ता किन्त्वधिष्ठानादिभिः संहतः सन् परमार्थतः कर्तैव कर्तारमात्मानं केवलं पश्यन् दुर्मतिरिति केवलशब्दप्रयोगादिति तत्र परमार्थतः सर्वक्रियाशून्यस्यासङ्गस्यात्मनोऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेर्जलसूर्यकादिवत्त्वाविद्यकेन संहतत्वेन कर्तृत्वमपि तादृशमेवाधिष्ठानादीनामप्याविद्यकत्वाच्च केवलशब्दस्तु स्वभावसिद्धमात्मनोसङ्गाद्वितीयरूपत्वमनुवदति कर्तृत्वदर्शिनो दुर्मतित्वहेतुत्वेनेत्यदोषः ॥ १६ ॥ तदेवं चतुर्भिः श्लोकैरनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्येति चरणत्रयं व्याख्यातमिदानीं न तु संन्यासिनां क्वचिदिति तुरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे यस्य पूर्वोक्तविपरीतस्य पुण्यैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधि

पापेषु नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं प्राप्तवतः शास्त्राचार्योपदेशन्यायजनिताकर्त्रभोक्तृस्वप्रकाशपरमानन्दाद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्याज्ञाने सकार्यबाधिते न भवत्यहं कर्तेत्येवंरूपो भावः प्रत्ययो यस्य भावः सद्भावोऽहंकृतोऽहमिति व्यपदेशार्हो नाहङ्कारबाधेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषादिति वाहंकृतेऽहङ्कारस्य भावस्तत्तादात्म्यं यस्य न विवेकेन बाधितत्वादिति वा बाधितानुवृत्तावप्येत एव पञ्चाधिष्ठानादयो मायया मयि सर्वात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो मया स्वप्रकाशचैतन्येनासङ्गेन कल्पितसंबन्धेन प्रकाश्यमानोऽहं तु न कर्ता किंतु कर्तृतद्व्यापाराणां साक्षिभूतः क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्धः सर्वकार्यकारणासंबद्धः कूटस्थनित्योनिर्द्वयः सर्वविकारशून्यः ‘ अनङ्गोऽयं पुरुषः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अप्राणोह्यमनाः शुद्धोऽक्षरात्परतः परः अज आत्मा महान्ध्रुवः सलिल एकोद्रष्टाऽद्वैतः अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिभ्यः’ अविकार्योयमुच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशोऽहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु न सज्जते शरी-

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

रस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इत्यादिस्मृतिभ्यश्च तस्मान्नाहं कर्तेत्येवं परमार्थदृष्टेर्बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते नानुशयिनी भवतीदमहमकार्षमेतत् फलं भोक्ष्य इत्यनुसंधानं कर्तृत्ववासनानिमित्तं लेपोनुशयः स च पुण्ये कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपरीदृशेन द्विविधेनापि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्तृत्वाभिमानबाधात्तथा च ज्ञानिनं प्रकृत्य श्रुतिः एतमुहैवैतेन तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उहैवैष एतेतरति नैनं कृताकृते तपतस्तदेतदृचाभ्युक्तमेषनित्यो महिमा ब्राह्मणास्य न कर्मणा वर्धते नोकनीयान् तस्यैवात्मापदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेनेतीति पापकेनेति पुण्यस्याप्युपलक्षणं वर्धते कनीयानिति च पुण्यपापयोः परितोषपरितापाभिप्राय एव यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते स पूर्वोक्तदुर्मतिविलक्षणः सुमतिः परमार्थदर्शी पश्यत्यकर्तारमात्मान केवलं कर्तृत्वाभिमानाभावादनिष्टादित्रिविधकर्मफलभागी न भवतीत्येतावति शास्त्रार्थेऽहङ्काराभावबुद्धिलेपाभावौ स्तोतुमाह हत्वा हिंसित्वापि स इमाँल्लोकान्सर्वान् प्राणिनो न हन्ति हननक्रि-

यायाः कर्ता न भवत्यकर्तृस्वरूपसाक्षात्कारान्न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यतेऽत्र नाहंकृतो भाव इत्यस्य फलं न हन्तीति बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न निबध्यत इत्यनेन च कर्माक्षेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं नतु सर्वप्राणिहननं संभवति हत्वापीति कर्तृत्वाभ्यनुज्ञाबाधितकर्तृत्वदृष्ट्या लौकिक्या न हन्तीति कर्तृत्वनिषेधः शास्त्रीयया परमार्थदृष्ट्येति न विरोधः शास्त्रादौ नायं हन्ति न हन्यत इति सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमात्मनः प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेन साधयित्वा वेदाविनाशिनमित्यादिना विदुषः सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिः सङ्क्षेपेणोक्ता मध्ये च तेन तेन प्रसङ्गेन प्रसारितेह शास्त्रार्थैतावत्त्वप्रदर्शनायोपसंहृता न हन्ति न निबध्यत इत्येवं चाविद्याकल्पितानामधिष्ठानाद्यनात्मकृतानां सर्वेषामपि कर्मणामात्मविद्यया समुच्छेदोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिनामनिष्टादि त्रिविधं कर्म न भवतीत्युपपन्नं परमार्थसंन्यासश्चाकर्त्रात्मसाक्षात्कार एव जनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेऽपि बलवत्प्रारब्धकर्मवशाद्बाधितानुवृत्त्या परपरिकल्पनया वा कर्मदर्शनं न विरुद्धं परहंसानामीदृशानां भिक्षाटनादिवदत एव ज्ञानफलभूतो विद्वत्संन्यास उच्यते साधनभूतस्तु विविदिषासंन्यासो नैवंविधोऽपि प्रथममुत्तरकाले ज्ञानोत्पत्तावेवंविधो भवतीति वक्ष्यते ॥ १७ ॥ पूर्वमधिष्ठानादिपञ्चकस्य क्रियाहेतुत्वेनात्मनः सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमुक्तं संप्रति तमेवार्थं ज्ञानज्ञेयादिप्रक्रियारचनया त्रैगुण्यभेदव्याख्यया च विवरीतुमुपक्रमते ज्ञानं विषयप्रकाशक्रिया ज्ञेयं तस्य कर्मपरिज्ञाता तस्याश्रयो भोक्तान्तःकरणोपाधिपरिकल्पित एतेषां त्रयाणां सन्निपाते हि हानोपादादिसर्वकर्मारम्भः स्यादत एतत्त्रयं सर्वेषां कर्मणां प्रवर्तकं तदेतदाह त्रिविधा कर्मचोदनेति प्रवर्तकमुच्यते चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति शाबरे 'चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इति' भाट्टे च वचने क्रियाप्रवर्तकवचनत्वं यद्यपि चोदनापदशक्यतया प्रतीयते तथापि वचनत्वं विहाय प्रवर्तकमात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादिषु वचनत्वाभावादेवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चानात्मन एव नात्मन इत्यभिप्रायस्तथा करणं साधकतमं बाह्यं श्रोत्राद्यन्तस्थं बुद्ध्यादिकर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं च कर्ता च इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता क्रियायानिर्वर्तकश्चिदचिद्ग्रन्थिरूप इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्म संगृह्यते समवैत्यत्रेति कर्मसंग्रहः कर्माश्रयश्चकारार्थादितिशब्दात् संप्रदानमपादानमधिकरणं च राशित्रयान्तर्भूतमेवं कारकषट्कमेव त्रिविधं क्रियाया आश्रयो नतु कूटस्थ आत्मेत्यर्थः कर्मप्रेरकस्य कर्माश्रयस्य च कारकरूपत्वात्त्रैगुण्यात्मकत्वाच्चाकारकस्वभावो गुणातीतश्च तथा ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङ्गादिशब्दजन्यं ज्ञेयं तस्य ज्ञानस्य विषयत्वेन लिङ्गादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं परिज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः प्रेरणीय इत्येवं

॥१७२॥

त्रिविधा कर्मचोदना कर्म क्रियापुरुषव्यापाररूपार्थीभावना तद्विषया चोदना प्रेरणा विधिरूपा शाब्दीभावनेत्यर्थस्तथा करणं सेतिकर्तव्यताकं साधनं धात्वर्थः कर्मभाव्यं स्वर्गादिफलं कर्ता फलकामनावान् पुरुषः क्रियाया निर्वर्तक इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्मणः पुंव्यापाररूपसंग्रहः सङ्क्षेपस्तदेवमर्थभावनारूपपुंप्रयत्नस्य विधेयत्वाभावाच्छब्दभावनारूपो विधिर्न शुद्धमात्मानं गोचरयति कारकाश्रयत्वाद्धि विधिविधेययोगस्तदुक्तं त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति कारकाणां च त्रैगुण्यरूपत्वमनन्तरमेव व्याख्यास्यत इत्यभिप्रायोऽत्र प्रसङ्गाद्विधिश्चिन्त्यते प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रेरणा तावत्सर्वलोकानुभवसिद्धा राज्ञा प्रेरितो बालेन प्रेरितो ब्राह्मणेन प्रेरितोऽहमिति हि प्रवर्तनाना व्यवहारा भवन्ति सा च प्रवर्तना प्रवर्तकराजादिनिष्ठा तत्रोत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्तना आज्ञा प्रेरणेति चोच्यते निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तनायाश्च अध्येषणेति चोच्यते समस्य समं प्रत्युत्कर्षनिष्कर्षौदासीन्येन प्रवर्तनाऽनुज्ञाऽनुमतिरिति चोच्यते ते चाज्ञादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्मा एव लोके प्रसिद्धा वेदे तु विधिनाऽहं प्रेरितः करोमीति व्यवहर्तारो भवन्ति तत्र स्वयमचेतनत्वादपौरुषेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न चेतनधर्मेणाज्ञादिना प्रेरकता संभवत्यतः स्वधर्मेणैव साभ्युपगन्तव्या गत्यन्तरासंभवात् स एव च धर्मश्चोदना प्रवर्तनाप्रेरणाविधिरुपदेशः शब्दभावनेति चोच्यते तत्र केचिदलौकिकमेव शब्दव्यापारं कल्पयन्त्यन्ये तु क्लृप्तेनैवोपपत्तौ नालौकिककल्पनां सहन्ते प्रवर्तना हि प्रवृत्तिहेतुर्व्यापारो विधिशब्दस्य चाख्यातत्वेन दशलकारसाधारणेनोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनां प्रति वाचकत्वं तज्ज्ञानहेतुत्वमिति यावत् सा च ज्ञातैवानुष्ठातुं शक्यत इति तद्धेतोरपि शब्दस्य तद्धेतुत्वं परंपरया भवत्येव तत्र विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारः पुरुषप्रवृत्तिवाचकस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानयोग्यं लभते ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् ज्ञानजनकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञाने शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेक एवं स्थिते निष्कर्षो विधिना स्वज्ञानं जन्यते प्रवर्तनात्वेनाभिधीयतेऽपीति विधिज्ञानमेव शब्दभावना तस्यां च पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनैव भाव्यतयान्वेति करणतया च प्रवृत्तिवाचकशक्तिमद्विधिज्ञानमेव भावनासाध्यस्यापि फलावच्छिन्नां भावनां प्रतिकरणत्वं फलकरणत्वादेव यागस्येव स्वर्गभावनां प्रति न विरुध्यते तथा च पुरुषः स्वप्रवृत्तिं भावयेत् केनेत्यपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिमत्तयाज्ञातेन विधिशब्देनेति करणांशपूरणं कथमित्या-

काङ्क्षायामर्थवादैः स्तुत्वेतीति कर्तव्यतांशपूरणं इयं गौः क्रय्येति लौकिके विधौ बहुक्षीरा जीववत्सा व्यपत्या समांसमीनेत्यादिलौकिकार्थवादवत् समां समां प्रतिवर्षं प्रसूयते सा गौर्नन्वाख्यातत्वेन विधिशब्दादुपस्थिता पुरुषं प्रवृत्तिर्भाव्यतयान्वेतु करणं तु कथमनुपस्थितमन्वेत्युच्यते विधिशब्दस्तावच्छ्रवणेनोपस्थापितस्तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता तदुभयवैशिष्ट्यं तन्निष्ठाज्ञातता च मनसेति वाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो विधिशब्द उपस्थित एवानेन यच्छक्नुयात्तद्भावयेदिति प्रतिशब्दं स्वाध्यायविधितात्पर्याच्छब्दातिरिक्तेनोपस्थितमपि शाब्दबोधे भासत एव यथा ज्योतिष्टोमादि नामधेयं यथा वा लिङ्गविनियोज्यो मन्त्रस्तदुक्तमाचार्यैः रुद्धिदधिकरणेऽनुपस्थितविशेषणाविशिष्टे बुद्धिर्न भवति न त्वनभिहितविशेषणेति एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणया तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीति कर्तव्यतांशान्वयोऽप्युपपन्न एव ननु किं प्राशस्त्यं न तावत् फलसाधनत्वं तस्य यागेन भावयेत् स्वर्गमित्यर्थभावनान्वयवशेन विधिवाक्यादेव लब्धत्वात् नान्यत् प्रवृत्तावनुपयोगादुच्यते बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं प्राशस्त्यं तच्च नेष्टहेतुत्वज्ञानाल्लभ्यते इष्टहेतावपि कलञ्जभक्षणादावनिष्टहेतुत्वस्यापि दर्शनात् विहितश्येनफलस्य च शत्रुवधायानिष्टानुबन्धित्वं दृष्टमतो यागस्तत्साधनस्य फलस्य चानिष्टहेतुत्वं नोच्यते तावदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातेऽपि तत्र पुरुषो न प्रवर्तते अत एवोक्तं 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यत इति' अतः स्वतः फलतो वानर्थाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यबोधनेनार्थवादविधिशक्तिमुत्तम्भन्ति क उत्तम्भः स्वतः फलतो वार्थाननुबन्धित्वशङ्कायाः प्रवृत्तिप्रतिबन्धिकाया विगम इदमेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिरर्थवादसाकाङ्क्ष एवमर्थवादा अप्यभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन्तोऽपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिसाकाङ्क्षाः सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगो यथैकस्य दग्धस्य रथस्य जीवद्भिरश्वैरन्यस्य विद्यमानस्य रथस्याविद्यमानाश्वस्य संप्रयोगः परस्परस्यार्थवत्त्वाय तथार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते विधेश्च शब्दभावनाया इति कर्तव्यतांशोऽर्थवादैरिति तदिदमुभयोः श्रवणे पूर्णमेव वाक्यमेकस्य श्रवणे त्वन्यस्य कल्पनया पूरणीयं यथा वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति विधावर्थवादांशो श्रुतोऽपि कल्प्यते प्रतितिष्ठन्ति ह वाय एता रात्रीरुपयन्तीत्याद्यर्थवादे विध्यंशस्तथा च सूत्रं विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति विधिना स्तुतिसाकाङ्क्षेण प्रयोजनसाकाङ्क्षाणामर्थवादानामेकवाक्यत्वाद्विधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन स्तुतिप्रयोजनेन स्तुतिरूपेण प्रयोजनसाकाङ्क्षेण लाक्षणिकेनार्थेन वानर्थक्याभावादर्थवादा धर्मे प्रमाणानि स्युरिति तस्यार्थो ननु य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदि-

कास्त एव सामीप्यमर्थो इति न्यायाद्विधिशब्दस्य लोके यत्र शक्तिर्गृहीता वेदेपि तदर्थकेनैव तेन भवितव्यं लोके च प्रेषणादिपुरुषधर्मवाचित्वं क्लृप्तमिति वेदे शब्दभावनावाचित्वं कथमुपपद्यते उच्यते लोकवेदयोरैकरूप्यमेव तथा हि लोके प्रेषणादिकं न तेन तेन रूपेण विधिपदवाच्यमननुगमेन नानार्थत्वप्रसङ्गात्तद्वदेव भावनावाचित्वोपपत्तेश्च किं तु प्रेषणाध्येषणानुज्ञास्वास्ति प्रवर्तनात्वमेकं तच्च शब्दव्यापारेपि तुल्यमिति तदेव लिङादिपदवाच्यं तच्च लौकिकशब्देनास्त्वेव तत्र राजादीनामेव प्रवर्तकत्वात् प्रवर्तकव्यापार एव हि प्रेषणात्वेन इत्यादिना न विधिपदवाच्यं किंतु प्रवर्तनात्वेन वाच्यं प्रवर्तनाप्रवर्तकत्वं च राजादेरिव वेदस्याप्यनुभवसिद्धं ननु वेदेपि प्रवर्तनावानीश्वरः कल्प्यतां लोके राजादिवत्तदुक्तं विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगमानमिति न वेदस्यापौरुषेयत्वात् नहि वेदस्य कर्ता पुरुषो लोके वेदे वा प्रसिद्धस्तत्कल्पने च तज्ज्ञानप्रामाण्यापेक्षया वेदप्रामाण्ये निरपेक्षत्वेन स्थितं स्वतः प्रामाण्यं भग्नं स्याद्बुद्धवाक्येपि प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च ईश्वरवचनत्वे समानेपि बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं तु प्रमाणमिति सुभगा भिक्षुकन्यायप्रसङ्गो महाजनानामुभयसिद्धत्वाभावेन तत्परिग्रहापरिग्रहाभ्यामपि विशेषानुपपत्तेरीश्वरप्रेरणाया लोकवेदसाधारणत्वेन लोकेपि राजादीनां प्रेरकत्वं स्यात् ईश्वरप्रेरणायां स्थितायामेव राजादिरप्यसाधारणतया प्रेरक इति चेत् हन्त सा तिष्ठतु न वा किं त्विहाप्यसाधारणः प्रेरको वेद एव राजादिस्थानीय इत्यागतं मार्गे ईश्वरप्रेरणायाः साधारणाया असाधारणप्रेरणासहकारेणैव प्रवर्तकत्वं तु किञ्च ईश्वरप्रेरणायां सर्वोपि विहितं कुर्यादेव न तु कश्चिदपि लङ्घयेन्निषिद्धेपि चेश्वरप्रेरणास्त्येवान्यथा न कोपि तत्र प्रवर्ततेति वद्वदपि विहितं स्यात्तथा चोक्तं ‘अज्ञो जन्तुरनीशोयमात्मनः सुखदुःखयोरीश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा’ तस्माद्राजादिरिव वेदोपि स्वप्रवर्तनां ज्ञापयन्निच्छोपहारमुखेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरैकरूप्यं पूर्वमीमांसकानां स्वतन्त्रो वेदो ब्रह्म मीमांसकानां तु ब्रह्मविवर्तस्तत्परतन्त्रो वेद इति यद्यपि विशेषस्तथापि श्वसिततुल्यत्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमुभयेषामपि समानमत्र च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं प्रवर्तनात्वं सखण्डोऽखण्डो वोपाधिस्तस्मिन् विधिपदशक्येपि तदाश्रयविशेषोपस्थितिर्गवादितुल्यैवानुकूलव्यापारत्वं वा शक्यं प्रवृत्त्यंशस्त्वाख्यातत्वेन शक्यन्तरलभ्यैव दण्डीत्यत्र संबन्धिनि मतुबर्थे प्रकृत्यर्थं दण्डांशवत् फलसाधनताबोध एव प्रेरणा तामेव कुर्वन् प्रेरको विधिरतः फलसाधनतैव प्रेरणात्वेन विधिपदशक्येति मण्डनाचार्याः फलसाधनता चार्थभावनान्वयलभ्येत्युक्तं प्रागिममेव च पक्षं पार्थसारथिप्रभृतयः पण्डिताः प्रतिपन्ना औपनिषदामपि केषाञ्चिदिष्टसाधनतावादोऽनेनैव

मतेनोपपादनीय इष्टसाधनत्वं स्वरूपेणैव लिङादिपदशक्यं न प्रेरणात्वेनेति तार्किकास्तन्न गौरवादनन्यलभ्यत्वादनन्वयायो- अ. १८.
ग्यत्वाच्चेच्छाविषयसाधनत्वापेक्षया प्रवर्तनात्वमिति स्विच्छातद्विषययोरप्रवेशादिच्छाज्ञानस्यापि प्रवृत्तिज्ञानवत् प्रवृत्तिहे-
वी. म. तुत्वाघातात् वस्तुगत्या य इच्छाविषयस्तत्साधनमितिशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् साधनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वे च तेनैव
॥१७४॥ प्रत्ययेनोपस्थापितया प्रवृत्त्या सह श्रुत्या तदन्वयसंभवे पदान्तरोपस्थापितस्वर्गेण सहवाक्येन तदन्वयासंभवात् प्रवर्तनात्व एव
पर्यवसानं श्रुत्या वाक्यस्य बाधात् प्रत्ययश्रुतेः पदश्रुतितोऽपि बलीयस्त्वेन पशुना यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थं पशुं विहाय प्रत्ययार्थेन करणेन
सहैवैकत्वस्यान्वयादेकं करणं पशुरिति वचनव्यक्त्या क्रत्वङ्गत्वमेकत्वस्य स्थितं किमुवक्तव्यं पदान्तरसमभिव्याहाररूपाद्वाक्या-
द्बलीयस्त्वमिति वाक्यार्थान्वयलभ्यत्वाच्च नेष्टसाधनत्वं पदार्थस्तथा हि प्रवर्तनाकर्मभूता पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना किं केन
कथमित्यंशत्रयवती विधिनालम्बत्वेन प्रतिपाद्यत इत्युक्तं प्रागपुरुषार्थकर्मिकायां च तस्यां प्रवर्तनानुपपत्तेरेकपदोपस्थापितमप्यपुरु-
षार्थं धात्वर्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमन्यविशेषणमपि कामपदबन्धेन साध्यतान्वययोग्यं स्वर्गमेव पुरुषार्थं सा भाव्यतयालम्बते स्वर्गं
कामयते स्वर्गकाम इति कर्मण्यणि द्वितीयाया अन्तर्भूतत्वात् यजतेरकर्मकत्वेन स्वर्गमित्युक्तेनानन्वयाच्चात एव यत्र कामिपदं न
श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यते यथा प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ प्रतिष्ठाकामा रात्रिसत्रमुपेयुरित्याद्येवं च लब्धभाव्यायां तस्यां
समानपदोपस्थापितो धात्वर्थ एव करणतयान्वेति भाव्यांशस्य कर्मविषयेणावरुद्धत्वात् सुब्विभक्तियोग्ये धात्वर्थनामधेये ज्योतिष्टोमादौ
तृतीयाश्रवणात् यत्रापि नामधेये द्वितीया श्रूयते तत्रापि व्यत्ययानुशासनेन तृतीयाकल्पनात्तदुक्तं महाभाष्यकारैरग्निहोत्रं जुहोतीति तृ-
तीयार्थे द्वितीयेयत एव तैः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन प्रकृत्यर्थो गुणत्वेनेति प्रत्ययार्थं भावनां प्रति धा-
त्वर्थस्य गुणत्वेन करणत्वमुक्तमाख्यातं क्रियाप्रधानमिति वदद्भिर्निरुक्तकारैरप्येतदेवोक्तं भावार्थाधिकरणे च तथैव स्थितं तेन सर्वत्र
प्रत्ययार्थं प्रति धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयनियमोऽत एव गुणविशिष्टधात्वर्थविधौ धात्वर्थानुवादेन केवलगुणविधौ च मत्वर्थलक्षणा- ॥१७४॥
विधेर्विप्रकृष्टविषयत्वं च यथा सोमेन यजेतेति विशिष्टविधौ सोमवता यागेनेति दध्ना जुहोतीति गुणविधौ दधिमता होमेनेति नाम
धेयान्वये तु सामानाधिकरण्योपपत्तेर्धात्वर्थमात्रविधानाच्च न मत्वर्थलक्षणा न वा विधिविप्रकर्षस्तदेवं ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इ-
त्यत्राख्यातार्थो भावयेदिति किमित्याकाङ्क्षायां कर्मविषयं स्वर्गमिति विधिश्रुतेर्बलीयस्त्वादाकाङ्क्षाया उत्कटत्वाच्च तथाऽवस्थितं षष्ठाद्ये

ततः केनेत्यपेक्षिते योगेनेति तृतीयान्तपदसमानाधिकरणत्वात् करणत्वेनैवान्वयनियमाच्च किंनाम्नेत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति तन्नाम्नेत्यर्थः शब्दादनुपस्थितोपि ज्योतिष्टोमशब्दोभासत एव शाब्दबोधे श्रवणेनोपस्थापितस्तात्पर्यवशान्नामधेयान्वये च न विभक्त्यर्थोद्धारं नञि वाच्यार्थान्वय इव तेन मत्वर्थलक्षणामन्तरेणैव ज्योतिष्टोमशब्दवनेत्यन्वयलाभस्तथा च कविप्रयोगो 'हिमालयो नाम नगाधिराज इति' हिमालयनामवानित्यर्थ एवमिह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरःपिबतीत्यादावगृहीतसङ्गतिकैकपदवति वाक्ये मधुकरादिपदं स्वरूपेणैव भासते नामधेयवन्नार्थमुपस्थापयति प्रागगृहीतसङ्गतिकत्वादत एव मधुकरशब्दवाच्य इत्यपि लक्षणान्वयः शक्यज्ञानपूर्वकत्वाल्लक्ष्यज्ञानस्य स्वरूपतस्तु शब्दे भाते वाच्यवाचकसंबन्धः पश्चात्कल्प्यते संसर्गानिर्वाहायेति तदयं वाक्यार्थो ज्योतिष्टोपनाम्ना यागेन स्वर्गमिष्टं भावयेदिति कथमित्यपेक्षिते श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामवायिकारादुपकारकाङ्क्षामं पूर्येति विकृतौ प्रकृतिवदित्युपबन्धेन

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

नित्ये यथाशक्तीत्युपबन्धेन मुख्यालाभे प्रतिनिधायापीति यावन्न्यायलभ्यं तत्पूरणमेवं च यागस्य स्वर्गावच्छिन्नभावनाकरणत्वेन च साक्षात्कर्तृव्यापारविषयत्वरूपं कृतिसाध्यत्वं श्रुत्यर्थभ्यां लभ्यत इति तदुभयमपि न लिङ्गादिपदवाच्यमप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायादनन्वयाच्चेष्टसाधनमिति समासे गुणभूतमिष्टपदं स्वर्गकाम इति समासान्तरगुणभूतेन स्वर्गपदेन कथमन्वियादिष्टस्वर्गसाधनमिति नहि राजपुरुषो वीरपुत्र इत्यत्र वीरपदराजपदयोरन्वयोस्ति पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति न्यायात् करणविभक्त्यन्तज्योतिष्टोमादिनामधेयानन्वयप्रसङ्गादिदोषाश्चास्मिन् पक्षे द्रष्टव्या एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टासाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमिति त्रयमपि विध्यर्थ इत्यपास्तमतिगौरवादर्थवादानां सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेश्चात एव कृतिसाध्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यपि न भावनाकरणत्वेनार्थलभ्यत्वादित्युक्तेऽलौकिको नियोगस्त्वलौकिकत्वादेव न विध्यर्थः पराक्रान्तं चात्रसूरिभिस्तस्मादन्यलभ्या लघुता च प्रेरणैव

लिङादिपदवाच्येति स्थितं प्रवर्तकं तु ज्ञानवाक्यार्थमर्यादालभ्यमन्यदेव सर्वेषामपि वादिनामाख्यातार्थ एव च विशेष्यतया भासते न धात्वर्थो न नामार्थः स्वर्गकामो वेति चोक्तप्रायमेव तेन च यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति तार्किकमतं पुरुषविशेष्यकवाक्यार्थज्ञानमपास्तं रुङ्क्षेपेण मतं भाट्टमिदमत्रोपपादितं यद्वक्तव्यमिहान्यत्तदनुसन्धेयमाकरात् ॥ १८ ॥ इदानीं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य करणकर्मकर्तृरूपस्य च त्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं सङ्क्षिप्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिजानीते ज्ञानं प्राग्व्याख्यातं ज्ञेयमप्यत्रैवान्तर्भूतं ज्ञानोपाधिकत्वाज्ज्ञेयत्वस्य कर्म क्रिया त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्यत्रोक्ता चकारात् करणकर्मकारकयोरत्रैवान्तर्भावः क्रियोपाधितत्वात् कारकत्वस्य कर्ता क्रियाया निर्वर्तकश्चकारात् ज्ञाता च कर्तुः क्रियोपाधिकत्वेपि पृथक् त्रैगुण्यकथनं कुतार्किकभ्रमकल्पितात्मत्वनिवारणार्थं ते हि कर्तैवात्मेति मन्यन्ते गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सम्यक् कार्य-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

भेदेन व्याख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसङ्ख्यानं कापिलं तस्मिन् ज्ञानं क्रिया च कर्ता च गुणभेदतः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिधैव प्रोच्यत एवकारो विधान्तरनिवारणार्थो यद्यपि कापिलं शास्त्रं परमार्थब्रह्मैकत्वविषये न प्रमाणं तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनिरूपणे व्यावहारिकं प्रामाण्यं भजत इति वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थं गुणसङ्ख्याने प्रोच्यत इत्युक्तं तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमिदं न केवलमस्मिन्नेव तन्त्र इति स्तुतिर्यथावद्यथाशास्त्रं शृणु श्रोतुं सावधानो भव तानि ज्ञानादीन्यपिशब्दात्तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतान्यत्र चैवमपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बन्धहेतुत्वप्रकारो निरूपितो गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वनिरूपणाय सप्तदशे पुनर्यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावनिरूपणेनासुरं रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया दैवः सात्त्विकः स्वभावः सम्पादनीय इत्युक्तमिह तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमेव

न रूपान्तरमास्ति येनात्मसंबन्धितास्यादित्युच्यते इति विशेषः ॥ १९ ॥ एवं ज्ञानस्य कर्मणः कर्तुश्च प्रत्येकं त्रैविध्ये ज्ञातव्यत्वेन प्रतिज्ञाते प्रथमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः श्लोकैस्तत्राद्वैतवादिनां सात्त्विकं ज्ञानमाह सर्वेषु भूतेषु अव्याकृतहिरण्यगर्भविराट्संज्ञेषु बीजसूक्ष्मस्थूलरूपेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु सर्वेष्वित्यनेनैव निर्वाहे भूतेष्वित्यनेन भवनधर्मकत्वमुच्यते तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु दृश्यवर्गेषु विभक्तेषु परस्परव्यावृत्तेषु नानारसेष्वव्ययमुत्पत्तिविनाशादिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तमव्यावृत्तं सर्वत्रानुस्यूतमधिष्ठानतया बाधावधितया च एकमद्वितीयं भावं परमार्थसत्तारूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानं येनान्तःकरणपरिणामभेदेन वेदान्तवाक्यविचारपरिनिष्पन्नेनेक्षते साक्षात्करोति तन्मिथ्याप्रपञ्चबाध-

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

कमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विद्धि द्वैतदर्शनं तु राजसं तामसं च संसारकारणं न सात्त्विकमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥ तुशब्दः प्रागुक्तसात्त्विकव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु सर्वभूतेषु देहादिषु नानाभावान् प्रतिदेहमन्यानात्मनः पृथग्विधान् सुखदुःखित्वादिरूपेण परस्परविलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारादेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तुरहङ्कारस्य तद्वृत्त्यभेदाद्वा तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानं च परामृशति तेनमेत्मनां परस्परं भेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिभेदकपञ्चकज्ञानं कुतार्किकाणां राजसमित्यभिप्रायः ॥२१॥ तुशब्दो राजसाद्भिनत्ति बहुषु भूतकार्येषु विद्यमाने एकस्मिन् कार्ये विकारे भूतदेहे प्रतिमादौ वाहैतुकं हेतुरुपपत्ति-

स्तद्रहितमन्येषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावे कथमेकस्य तादृशस्यात्मत्वमित्यनुसन्धानशून्यं कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सक्तमेतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातः परमस्तीत्यभिनिवेशेन लग्नं यथा दिगम्बराणां सावयवो देहपरिमाण आत्मेति यथा चार्वाकाणां देह एवात्मेति एवं पाषाणदार्वादिमात्रं ईश्वर इत्येकस्मिन् कार्ये · सक्तमहेतुकत्वादेवातत्वार्थवन्न तत्त्वार्थालम्बनमल्पञ्च नित्यत्वविभुत्वाग्रहात् ईदृशं नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतद्व्यतिरिक्तेश्वरग्राहितार्किकज्ञानविलक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ज्ञानं तत्तामस मुदाहृतं तामसानां प्राकृतजनानामीदृशज्ञानदर्शिभिः ॥ २२ ॥ तदेवमौपनिषदानामद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकमुपादेयं मुमुक्षु

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विक- मुच्यते ॥ २३ ॥

भिर्द्वैतदर्शिनां तु नित्यविभुपरस्परविभिन्नात्मदर्शनं राजसमनित्यपरिच्छिन्नात्मदर्शनं च तामसं हेयमुक्तं संप्रति त्रिविधं कर्मोच्यते नियतं यावदज्ञोपसंहारासमर्थानामपि फलावश्यंभावव्याप्तं नित्यमिति यावत् सङ्गोऽहमेव महायाज्ञिक इत्याद्यभिमानरूपोऽहङ्कारापरपर्यायो राजसो गर्वविशेषस्तेन शून्यं सङ्गरहितं यावदज्ञानं तु कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनोऽहङ्कारोनुवर्तत एव सात्त्विकस्यापि तद्रहितस्य तत्त्वविदो न कर्माधिकार इत्युक्तमसकृत् रागो राजसन्मानादिकमनेन लप्स्य इत्यभिप्रायो द्वेषः शत्रुमनेन पराजेष्य इत्यभिप्रायस्ताभ्यां न कृतमरागद्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलाभिलाषरहितेन कर्त्रा यत् कृतं कर्म यागदानहोमादि तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

तुः सात्त्विकाद्भिनत्ति कामेप्सुना फलकामेन कर्त्रा साहङ्कारेण प्रागुक्तसङ्गात्मकगर्वयुक्तेन च वा शब्दः समुच्चये पुनरित्यनियतं यावत् कामनं काम्यावृत्तेर्बहुलायासं सर्वाङ्गोपसंहारेण क्लेशावहं यत्काम्यं कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतमत्र सर्वैर्विशेषणैः सात्त्विकसर्ववि-शेषणव्यतिरेको दर्शितः ॥ २४ ॥ अनुबन्धं पश्चाद्भाव्यशुभं क्षयं शरीरसामर्थ्यस्य धनस्य सेनायाश्च नाशं हिंसां प्राणिपीडां पौरुषमात्म-सामर्थ्यं चानपेक्ष्यापर्यालोच्य मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म यथा दुर्योधनेन युद्धं तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ इदानीं त्रिविधः कर्तोच्यते मुक्तसङ्गस्त्यक्तफलाभिसन्धिरनहंवादी कर्ताहमिति वदनशीलो न भवति स्वगुणश्लाघाविहीनो वा धृतिर्विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागो हेतुरन्तःकरणवृत्तिविशेषो धैर्यं उत्साह इदमहं करिष्याम्येवेति निश्चयात्मिका बुद्धिर्धृतिहेतुभूता ताभ्यां संयुक्तो

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५॥
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते
॥२६॥रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकी-
र्तितः ॥ २७ ॥

धृत्युत्साहसमन्वितः कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां यो विकारो वदनविकासम्लानत्वादिस्तेन रहितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागेणात एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कामाद्याकुलचित्तोऽतएव कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी लुब्धः परद्रव्याभिलाषी धर्मार्थे स्वद्रव्यत्यागासमर्थश्च स्वाभिप्रायप्रकटनेन परवृत्तिच्छेदनं हिंसा तदात्मकस्तत्स्वभावः स्वाभिप्रायाप्रकटने तु नैष्कृतिक इतिभेदोऽशुचिः शास्त्रोक्तशौचहीनः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मफलस्य हर्षशोका-न्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः सर्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्तव्येष्वनवहितः प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतबुद्धि-र्बालसमः स्तब्धो गुरुदेवतादिष्वप्यनम्रः शठः परवञ्चनार्थमन्यथाजानन्नप्यन्यथावादी नैष्कृतिकः स्वस्मिन्नुपकारित्वभ्रममुत्पाद्य

परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरोऽलसोऽवश्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलो विषादी सततमसंतुष्टस्वभावत्वेनानुशोचनशीलो दीर्घसूत्री निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तिर्यदद्यकर्तव्यं तन्मासेनापि करोति नवेत्येवंशीलश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ तदेवं ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदत इति व्याख्यातं संप्रति धृत्युत्साहसमन्वित इत्यत्र सूचितयोर्बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्यं प्रतिजानीते बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्त्या धृतेश्च तद्वृत्तेः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधमेव भेदं मया त्वां प्रति त्यक्तालस्येन परमाप्तेन प्रोच्यमानामशेषेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयोपादेयविवेकेन शृणु श्रोतुं सावधानो भव हे धनञ्जयेति दिग्विजये प्रसिद्धं महिमानं सूचयन् प्रोत्साहयत्यत्रेदं चिन्त्यते किमत्र बुद्धिशब्देन वृत्तिमात्रमभिप्रेतं किंवा वृत्तिमदन्तःकरणं प्रथमे ज्ञानं पृथङ्न वक्तव्यं द्वितीये कर्ता पृथङ्न वक्तव्या वृत्तिमदन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वात् ज्ञानधृत्योः पृथक् कथनवैयर्थ्यञ्च न चेच्छादिपरिसङ्ख्यार्थं तत् वृत्तिमदन्तःकरणत्रैविध्यक-

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते
॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय
॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥ बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा
पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

थनेन सर्वासामपि तद्वृत्तीनां त्रैविध्यस्य विवक्षितत्वादुच्यतेऽन्तःकरणोपहितश्चिदाभासः कर्ता इहतूपहितान्निष्कृष्य उपाधिमात्रं करणत्वेन विवक्षितं सर्वत्र करणोपहितस्य कर्तृत्वात् यद्यपि च कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्यनूदितानां सर्वासामपि वृत्तीनां त्रैविध्यं विवक्षितं तथापि धीवृत्त्योस्त्रैविध्यं पृथगुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं न तु परिसङ्ख्यार्थमिति रहस्यं ॥ २९ ॥ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः प्रवृत्तिं कर्ममार्गं निवृत्तिं संन्यासमार्गं कार्यं प्रवृत्तिमार्गे कर्मणां करणमकार्यं निवृत्तिमार्गे कर्मणामकरणं भयं प्रवृत्तिमार्गे गर्भवासादिदुःखमभयं निवृत्तिमार्गे तदभावं बन्धं प्रवृत्तिमार्गे मिथ्याज्ञानकृतं कर्तृत्वाद्यभिमानं मोक्षं निवृत्तिमार्गे तत्त्वज्ञानकृतमज्ञानतत्कार्याभावं च या वेत्ति करणे कर्तृत्वोपचारात् यया वेत्ति कर्ता बुद्धिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हे पार्थ सात्त्विकी बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयमेव प्रवृत्त्यादि व्याख्यातं ॥ ३० ॥

धर्मं शास्त्रविहितमधर्मं शास्त्रनतिषिद्धमदृष्टार्थमुभयम यथावदेव प्रजानाति यथावन्न जानाति किं स्विदिदमिदमित्थं नवेति चानध्यवसायं संशयं वा भजते यया बुद्ध्या सा राजसी बुद्धिरत्र तृतीयानिर्देशादन्यत्रापि करणत्वं व्याख्येयं ॥ ३१ ॥ तमसा विशेषदर्शनविरोधिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मं धर्ममिति मन्यतेऽदृष्टार्थे सर्वत्र विपर्यस्यति तथा सर्वार्थान् सर्वान् दृष्टप्रयोजनानपि ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव मन्यते सा विपर्ययवती बुद्धिस्तामसी ॥ ३२ ॥ इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया समाधिव्याप्तया यया धृत्या प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टा धारयते उच्छास्त्रप्रवृत्तेर्निरुणद्धि यस्यां सत्यामवश्यं

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ॥ सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी
॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाऽव्यभिचारिण्या धृतिः सा
पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न
विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

समाधिर्भवति यया च धार्यमाणा मन आदिक्रियाः शास्त्रनतिक्रम्य नार्थान्तरमवगाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥ तुः सात्त्विक्याभिनत्ति प्रसङ्गेन कर्तृत्वाद्यभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मं काममर्थं च धारयते नित्यं कर्तव्यतयाऽवधारयति न तु मोक्षं कदाचिदपि धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं इष्टवियोगनिमित्तं संतापं विषादमिन्द्रियावसादं मदमशास्त्रीयविषयसेवोन्मुखत्वं च यया न विमुञ्चत्येव किंतु सदैव कर्तव्यतया मन्यते दुर्मेधा विवेकासमर्थो धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ एवं क्रियाणां कार्यकारणं च गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य

सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते श्लोकार्धेन सात्त्विकं सुखमाहार्धेन च मे मम वचनात् शृणु हेयोपादेयविवेकार्थं व्यामङ्गान्तरानिवारणेन मनः स्थिरीकुरु हे भरतर्षभेति योग्यता दर्शिता यत्र समाधिसुखेऽभ्यासादतिपरिचयाद्रमते परितृप्तो भवति नतु विषयसुख इव सद्य एव यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां गच्छति नतु विषयसुख इवान्ते महद्दुःखं ॥ ३६ ॥ तदेव विवृणोति यदग्रे ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासनिर्वाह्यत्वाद्विषमिव द्वेषविशेषावहं भवति परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके स्वमृतोपमं प्रीत्यातिशयास्पदं भवत्यात्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जात-

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७॥ विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम्॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

मात्मबुद्धिप्रसादजं नतु राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं न वा तामसमिव निद्रालस्यादिजमीदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्यात्मबुद्धिप्रसादजं समाधिसुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिरपर आहाभ्यासाद्दावृत्तेर्यत्र रमते प्रीयते यत्र च दुःखावसानं प्राप्नोति तत्सुखं तच्च त्रिविधं गुणभेदेन शृण्विति तत्पदाध्याहारेण पूर्णस्य श्लोकस्यान्वयो यत्तदग्र इत्यादिश्लोके न तु सात्त्विकसुखलक्षणमिति भाष्यकाराभिप्रायोऽप्येवं ॥ ३७ ॥ विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगाज्जातं न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्तत् यदतिप्रसिद्धं स्रक्चन्दनवनितासङ्गादिसुखमग्रे प्रथमारम्भे मनःसंयमादिक्लेशाभावादमृतोपमं परिणामेत्वैहिकपारत्रिकदुःखावहत्वाद्विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं ॥ ३८ ॥ ॥१७८॥

अग्रे प्रथमारम्भे चानुबन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहकरं निद्रालस्ये प्रसिद्धे प्रमादः कर्तव्यार्थविधानमन्तरेण मनोराज्यमात्रं तेभ्य एवोत्तिष्ठति नतु सात्त्विकमिव बुद्धिप्रसादजं न वा राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं तन्निद्रालस्यप्रमादोत्थं तामसं सुखमुदाहृतं ॥३९॥ इदानीमनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति भगवान् सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थां प्राप्तैः प्रकृतिजैर्न तु साक्षाद्गुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात्तस्माद्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरुपचाराद्यथवा प्रकृतिर्माया तत्प्रभवैस्तत्कल्पितैः प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्बन्धनहेतुभिः सत्त्वादिभिर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत् स्यात् तत्पुनः पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा नास्ति क्वापि गुणत्रयरहितमनात्मवस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारक-

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

फललक्षणः सर्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितोनर्थश्चतुर्दशाध्यायोक्त उपसंहृतः पञ्चदशे च वृक्षरूपककल्पनया तमुक्त्वा अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूय इत्यसङ्गशस्त्रेण विषयवैराग्येण तस्य छेदनं कृत्वा परमात्मान्वेष्टव्य इत्युक्तं तत्र सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कथं छेदोसङ्गशस्त्रस्यै-वानुपपत्तेरित्याशङ्कायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैः परितोष्यमाणात् परमेश्वरादसङ्गशस्त्रलाभ इति वदितुमेतावानेव सर्ववेदार्थः परमपुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरं प्रकरणमारभ्यते तत्रेदं सूत्रं त्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वकथनार्थं शूद्राणामिति पृथक्करणमेकजातित्वेन वेदानधिकारित्वज्ञापनार्थं तथा च वसिष्ठः चत्वारो

वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषां मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धनेऽत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यत इति तथा प्रतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं स्थानविशेषाच्च ‘ब्राह्मणोस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ऊरूतदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायतेत्यपि’ निगमो भवति गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कारो विज्ञायत इति शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरिति च गौतमो हे परन्तप शत्रुतापन तेषां चतुर्णामपि वर्णानां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानी तरेतरविभागेन व्यवस्थितानि कैः स्वभावप्रभवैर्गुणैर्ब्राह्मण्यादिस्वभावस्य प्रभवैर्हेतुभूतैर्गुणैः सत्त्वादिभिस्तथाहि ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः प्रशान्तत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनंरज ईश्वरभावात् वैश्यस्वभावस्य तम उपसर्जनं रज ईहास्वभावत्वात् शूद्रस्वभावस्य रज उपसर्जनं तमो मूढस्वभावत्वादथवा मायाख्या प्रकृतिः स्वभावस्तत उपादानात् प्रभवो येषां तैः प्राग्भवीयः संस्कारो वर्तमाने भवे स्वफलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः सनिमित्तत्वेन प्रभवो येषामिति वा शास्त्रस्यापि

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

पुरुषस्वभावसापेक्षत्वाच्छास्त्रेण प्रविभक्तान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीत्युच्यन्त आख्यातानामर्थं बोधयतामधिकारिशक्तिः सहकारिणीति न्यायात्तथा हि गौतमो द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियमस्तु राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्याय्यदण्डत्वं वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यं कामः क्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्योत्तरेषामित्यत्र साधारणासाधारणाश्च धर्मा उक्ताः पूर्वेष्वध्ययनेज्यादानेषु नियमोऽवश्यकर्तव्यत्वं नतु प्रवचनयाजनप्रतिग्रहेषु वृत्त्यर्थत्वादित्यर्थो वणिक् वाणिज्यं कुसीदं वृद्ध्यै धनप्रयोग उत्तरेषामिति श्रेष्ठानां द्विजातीनामित्यर्थो वसिष्ठोऽपि षट्कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं यज्ञो दानं च शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेदेतान्येव त्रीणि वैश्यस्य कृषिर्वणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च तेषां परिचर्या शूद्रस्येत्यापस्तम्बोपि चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययन-

मध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं दायाद्यं शिलोञ्छाद्यन्यच्च परिगृहीतमेनान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति परिहाय युद्धदण्डादिकानि क्षत्रियवैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगोरक्षवाणिज्याधिकं परिचर्या शूद्रस्येतरेषां वर्णानिति मनुरपि 'अध्ययनमध्यापनं यजनं याजनं तथा। दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्। प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च। क्षत्रियस्य समादिशत् पशूनां रक्षणं दानमीज्याध्ययनमेव च वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत्। एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति' एवं चतुर्णामपि वर्णानां गुणभेदेन कर्माणि प्रविक्तानि ॥ ४१ ॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणकृतानि कर्माण्याह शमोऽन्तःकरणोपरमो दमो बाह्यकरणोपशमः प्रागुक्तस्तपः शारीरादि देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजादावुक्तं शौचमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रागुक्तं क्षान्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यं प्राग्व्याख्यातमार्जवमकौटिल्यं प्रागुक्तं ज्ञानं साङ्गवेदतदर्थविषयं विज्ञानं कर्मकाण्डे यज्ञादिकर्मकौशल्यं ब्रह्मकाण्डे ब्रह्मात्मैक्यानुभवरास्तिक्यं सात्विकी श्रद्धा प्रागुक्ता एतच्छमादिनवकं

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

स्वभावजं सत्त्वगुणस्वभावकृतं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म यद्यपि चतुर्णामपि वर्णानां सात्विकावस्थायामेते धर्माः संभवन्ति तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति सत्त्वस्वभावत्वात्तस्य सत्वोद्रेकवशेन त्वन्यत्रापि कदाचिद्भवन्तीति शास्त्रान्तरे साधारणधर्मतयोक्तास्तथा च विष्णुः 'क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः। अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया। आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनं। अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते' सामान्यश्चतुर्णामपि वर्णानां तथा प्रायेण चतुर्णमप्याश्रमाणामित्यर्थस्तथा बृहस्पतिः 'दया क्षमाऽनसूया च शौचानायासमङ्गलं। अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च। परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा। आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता। बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित्। न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता। न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि। नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता। अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिर्गुणैः। स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम्। शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा। अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते। प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्जनं। एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्व-

दर्शिभिः। स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना। अहन्यहनि यत्किंचिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतं। यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्तव्योह्यर्थवस्तुना। परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता' एत एवाष्टावात्मगुणत्वेन गौतमेन पठिताः 'अथाष्टावात्मगुणाः दयासर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति' तथा महाभारते 'सत्यं दमस्तपः शौचं सन्तोषो ह्रीः क्षमार्जवं। ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः। सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः। तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्करवर्जनं। सन्तोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनं। क्षमाद्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता। ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः' देवलः 'शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया। विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः' तथा व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः 'प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता। नास्तिह्यश्रद्दधानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनं। यत्पुनर्वैदिकीनां च

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्॥दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्॥४३॥
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम्॥परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्॥४४॥

लौकिकीनां च सर्वशः। धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते। विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वद्दमशमावितिं' शेषं व्याख्यातप्रायमिति वचनानि न लिखितानि याज्ञवल्क्यः 'इज्याऽचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां अयं। तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति' इयं च सर्वा दैवी संपत् प्राग्व्याख्याता ब्राह्मणस्य स्वाभाविकीतरेषां नैमित्तिकीति न विरोधः ॥ ४२ ॥ क्षत्रियस्य गुणस्वभावकृतानि कर्माण्याह शौर्यं विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः तेजः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं धृतिर्महत्यामपि विपदि देहेन्द्रियसंघातस्यानवसादो दाक्ष्यं दक्षभावः सहसा प्रत्युपन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावो दानमसङ्कोचेन वित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानमीश्वरभावः प्रजापालनार्थमीशितव्येषु प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं च क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं सत्त्वोपसर्जनरजोगुणस्वभावजम्॥४३॥कृषिरन्नोत्पत्त्यर्थं भूमेर्विलेखनं गोरक्षस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं वाणिज्यं वणिजः कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं कुसीदमप्यत्रान्तर्गमनीयं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं तम उपसर्जनरजोगुणस्वभावजं परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषात्मकं कर्म

शूद्रस्यापि स्वभावजं रज उपसर्जनतमोगुणःस्वभावजम् ॥४४॥ तदेवं वर्णानां स्वभावजा गौणाख्या धर्मा अभिहिता अन्येऽपि धर्माः शास्त्रे-
ष्वाम्नातास्तदुक्तं भविष्यपुराणे ‘धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणं। स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः। वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आ-
श्रमाणां मतः परं। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा। वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते। वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप। यस्त्वा-
श्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते। स खल्वाश्रमधर्मः स्याद्भिक्षादण्डादिको यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौ-
ञ्ज्याद्यामेखला यथा। यो गुणे न प्रवर्तेत गुणधर्मः स उच्यते। यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनं। निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते।
नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा’ अधिकारोऽत्र धर्मश्चतुर्विधं धर्ममाह हारीतः ‘अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समा-
नधर्मः कृत्स्नधर्मश्चेति’ पृथगाश्रमानुष्ठानात् पृथग्धर्मो यथा चातुर्वर्ण्यधर्मः स्वाश्रमविशेषानुष्ठानात् विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञा-
विकचातुराश्रम्यभिन्नानां सर्वेषां यः समानो धर्मः स समानधर्मो नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति नैष्ठिको ब्रह्मचारिविशेषो यायावरोगृहस्थवि-
शेष आनुज्ञापिको वानप्रस्थविशेषश्चातुराश्रम्यसिद्धो यतिविशेषः सर्वेषामिति वर्णानामाश्रमाणां च तत्राद्यो यथा महाभारते
‘आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता। श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च। स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्याऽनसूयता। आत्मज्ञानं
तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप’ सर्वाश्रमसाधारणस्तु प्रागुदाहृतो। निष्ठासंसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजनो नैष्ठिको मोक्षहेत्वात्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धक-
प्रत्यवायपरिहाराय निष्कामकर्मानुष्ठानं कृत्स्नधर्म इत्यर्थ आश्रमाश्च शास्त्रेषु चत्वार आम्नाता यथाह गौतमः ‘तस्याश्रमविकल्पमेके
ब्रुवते ब्रह्मचारिगृहस्थोभिक्षुर्वैखानस इति’ आपस्तम्बः ‘चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौन वानप्रस्थ्यमिति तेषु सर्वेषु यथोपदेश-
मव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छतीति’ वसिष्ठः ‘चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वाऽविशीर्ण
ब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तमावसेदिति’ एवं तेषां पृथग्धर्मा अप्याम्नातास्तथा फलमप्यज्ञानामाम्नातं यथाह मनुः ‘श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्
हि मानव इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखं’ अनुत्तमं सुखमिति यथाप्राप्ततत्तत्फलोपलक्षणार्थमापस्तम्बः ‘सर्ववर्णानां स्वधर्मा-
नुष्ठानेपरमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं वृत्तं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते’ गौतमः
‘वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते
विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति’ अत्र शेषशब्देन भुक्तज्योतिष्टोमादिकर्मातिरिक्तं चित्रादिकर्मानुशयशब्दितमुच्यते नतु पूर्वकर्मण एकदे-

श इति स्थितं कृतात्ययेनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंचेत्यत्र भट्टैरप्युक्तं गौतमीयेपि 'तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षयेति' विष्वञ्चः सर्वतोगामिनो यथेष्टचेष्टा विपरीतानरकादौ जन्म प्रतिपद्य विनश्यन्ति कृमिकीटादिभावेन सर्वपुरुषार्थेभ्यो भ्रश्यन्त इत्यर्थो हारीतः 'काम्यैः केचिद्यज्ञदानैस्तपोभिर्लब्ध्वा लोकान्पुनरायान्ति जन्मकार्मैर्मुक्ताः सत्ययज्ञाः सुदानास्तपोनिष्ठाश्चाक्षयान्यान्ति लोकानत्र कामनासदसद्भावनिबन्धनः फलभेदोदर्शि भविष्यपुराणे 'फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटं। काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषघातार्थमेव तु। नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलं। क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते। अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते। नित्यां क्रियां तथा चान्ये आनुषाङ्गि फलं विदुः' अन्ये आपस्तम्बादयस्तद्यथाऽम्रे फलार्थेनिर्मित इत्यादिवचनैरानुषङ्गिकफलतां नित्यकर्मणो विदुः श्रुतिश्च त्रयो धर्मस्कन्धायज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्यादा-

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

चार्यकुलवासी तृतीयोत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिण उक्त्वा सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीति तेषामन्तः करणशुद्ध्यभावे मोक्षाभावमुक्त्वा शुद्धान्तःकरणानामेषामेव परिव्राजकभावेन ज्ञाननिष्ठया मोक्षमाह ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति तदेवं स्थिते ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा मुमुक्षुः फलाभिसन्धित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या स्वे स्वे तत्तद्वर्णाश्रमविहिते न तु स्वेच्छामात्रकृते कर्मणि श्रुतिस्मृत्युदितेऽभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिं देहेन्द्रियसंघातस्याशुद्धिक्षयेन सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरो वर्णाश्रमाभिमानी मनुष्यो मनुष्याधिकारत्वात् कर्मकाण्डस्य देवादीनां वर्णाश्रमाभिमानित्वाभावाद्युक्त एव तद्धर्मेष्वनधिकारो वर्णाश्रमाभिमानानपेक्षे तूपासनादावधिकारस्तेषामप्यस्तीति साधितं देवताधिकरणे ननु बन्धहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वमुपासनाविशेषादित्याह स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुक्तलक्षणां यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु श्रुत्वा तं प्रकारमवधारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यतो मायोपाधिकचैतन्यानन्दघनात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वरादुपादानान्निमित्ताच्च सर्वान्तर्यामिणः प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मायामयी स्वाप्नरथादीनामिव भूतानां भवनधर्मणामाकाशादीनां येन चैकेन सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वमिदं दृश्यजातं त्रिष्वपि कालेषु ततं व्याप्तं स्वात्मन्येवान्तर्भावितं कल्पितस्याधिष्ठानानातिरेकात्तथा च श्रुतिः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति' अत्र यत इतिप्रकृतौ पञ्चमी यतो येनेति चैकत्वं विवक्षितं 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति' च तस्य निर्णयवाक्यं 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमित्यादि' श्रुत्य न्तराच्च मायोपाधिलाभः 'यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि' श्रुत्यन्तरात्सर्वज्ञत्वादिलाभ एवं चेच्छ्रौत एवायमर्थो भगवता प्रकाशितो यतः प्रवृत्तिर्भूतानां

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

येन सर्वमिदं ततमिति तमन्तर्यामिणं भगवन्तं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमं विहितेनाभ्यर्च्य तोषयित्वा तत्प्रसादादैकात्म्यज्ञाननिष्ठायोग्यता लक्षणां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं विन्दति मानवो देवादिस्तूपासन मात्रेणेति भावः ॥ ४६ ॥ यतः स्वधर्म एव मनुष्याणां भगवत्प्रसादहेतुरतः परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोपि तस्मात् क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो युद्धादिरेवानुष्ठेयो न परधर्मो भिक्षाटनादिरित्यभिप्रायो ननु स्वधर्मोपि युद्धादिर्बन्धुवधादिप्रत्यवायहेतुत्वान्नानुष्ठेय इति नेत्याह स्वभावनियतं पूर्वोक्तं शौर्यं तेज इत्यादि स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं बन्धुवधादिनिमित्तं न प्राप्नोति तथा च प्राग्व्याख्यातं सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र विहितज्योतिष्टोमाङ्गपशुहिंसाया इव विहितयुद्धाङ्गबन्धुहिंसाया अपि प्रत्यवायहेतुत्वाभावात्तथा चोक्त-

मवस्तात् ॥ ४७ ॥ यस्मादेवं विहितहिंसादेर्न प्रत्यवायहेतुत्वं परधर्मश्च भयावहः सामान्यदोषेण च सर्वकर्माणि दुष्टानि तस्मादज्ञो वर्णाश्रमाभिमानी हे कौन्तेय सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि विहितहिंसायुक्तमपि ज्योतिष्टोमयुद्धादि न त्यजेदन्तःकरणशुद्धेः प्राग्भवानन्यो वा नह्यनात्मज्ञः कश्चित्क्षणमपि कर्माण्यकृत्वा स्थातुं शक्नोति न च परधर्माननुतिष्ठन्नपि दोषान्मुच्यते सर्वारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वे हि यस्माद्दोषेण त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येनावृता व्याप्ताः सदोषा एव तथा च प्राग्व्याख्यातं परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति तस्मादनात्मज्ञः कर्माणि कुर्वन् विषजकृमिरिव विषं सहजं कर्म युद्धादिः त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येन बन्धुवधादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोषमपि न त्यजेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थत्वात् सर्वकर्मत्यागसमर्थस्तु शुद्धान्तःकरणस्त्यजेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥ किं पुनः सर्वकर्मत्यागासमर्थो यो नित्यानित्यवस्तुविवेकजेनेहामुत्रार्थभोगवैराग्येण

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

शमदमादिसम्पन्नः कर्मजां सिद्धिमशुद्धिपरिक्षयद्वारा मुमुक्षुः शुद्धब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासां प्राप्तः स स्वेष्टमोक्षहेतुब्रह्मात्मैक्यज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यश्रवणादि कर्तुं सर्वविक्षेपनिवृत्त्या तच्छेषभूतं सर्वकर्मसंन्यासं श्रुतिस्मृतिविहितं कुर्यादेव तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ' श्रुतेः ' सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति ' स्मृतेश्च उपरतस्त्यक्तसर्वकर्मा भूत्वात्मानं पश्येदात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति श्रुत्यर्थ एतादृश एव ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्या धर्मस्कन्धत्रयविलक्षणत्वेन प्रतिपादितः परमहंसपरिव्राजकः परमहंसपरिव्राजकं कृतकृत्यं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारसमर्थो यमुद्दिश्याथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादि चतुर्लक्षणमीमांसा भगवता बादरायणेन समारम्भि कीदृशोऽसावित्याह सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेष्वप्यसक्तबुद्धिरहमेषां ममैत इत्यभिष्वङ्गरहिता बुद्धिर्यस्य सः यतो जितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य

वशीकृतान्तःकरणो विषयरागे सति कथं प्रत्याहरणं तत्राह विगतस्पृहो देहजीवितभोगेष्वपि वाञ्छारहितः सर्वदृश्येषु दोषदर्शनेन नित्यबोधपरमानन्दरूपमोक्षगुणदर्शनेन च सर्वतो विरक्त इत्यर्थो य एवं शुद्धान्तःकरणः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति वचनप्रतिपादितां कर्मजामपरमां सिद्धिं ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराधिकारलक्षणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतां प्राप्तः स संन्यासेन शिखायज्ञोपवीतादिसहितसर्वकर्मत्यागेन हेतुना तत्पूर्वकेन विचारेणेत्यर्थो नैष्कर्म्यसिद्धिं निष्कर्म ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं नैष्कर्म्यं तद्रूपां सिद्धिं परमां कर्मजाया अपरमासिद्धेः फलभूतामधिगच्छति साधनपरिपाकेण प्राप्नोत्यथवा संन्यासेनेतीत्थंभूतलक्षणे तृतीया सर्वकर्मसंन्यासरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्मसाक्षात्कारयोग्यतां नैर्गुण्यलक्षणां सिद्धिं परमां पूर्वस्याः सिद्धेः सात्त्विक्याः

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ॥ समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ प्रागुक्तसाधनसम्पन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह स्वकर्मणेश्वरमाराध्य तत्प्रसादजां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति येन प्रकारेण शुद्धमात्मानं साक्षात्करोति तथा तं प्रकारं निबोध मे मद्वचनादवधारयानुष्ठातुं किमतिविस्तरेण नेत्याह समासेन सङ्क्षेपेणैव नतु विस्तरेण हे कौन्तेय तदवधारणे किं स्यादित आह निष्ठा ज्ञानस्य या परा ज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठा परिसमाप्तिर्यदनन्तरं साधनान्तरं नानुष्ठेयमस्ति परा श्रेष्ठा सर्वान्त्या वा साक्षान्मोक्षहेतुत्वात्तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपां ज्ञाननिष्ठां परां सङ्क्षेपेण निबोधेत्यर्थः ॥५०॥ सेयं ज्ञाननिष्ठा सप्रकारोच्यते विशुद्धया सर्वसंशयविपर्ययशून्यया बुद्ध्याऽहं ब्रह्मास्मीति वेदान्तवाक्यजन्यया बुद्धिवृत्त्या युक्तः सदा तदन्वितो धृत्या धैर्येणात्मानं शरी-

रैन्द्रियसङ्घातं नियम्योन्मार्गप्रवृत्तेर्निवार्यात्मप्रवणं कृत्वा चशब्देन योगशास्त्रोक्तं साधनान्तरं समुच्चीयते शब्दादीन् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् विषयान् भोगेन बन्धहेतून् सामर्थ्यात् ज्ञाननिष्ठार्थशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनानुपयुक्तानिषिद्धानपि त्यक्त्वा शरीरस्थितिमात्रार्थेषु च तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य चकारादन्यदपि ज्ञानविक्षेपकं परित्यज्य विविक्तसेवीत्यत्र स्यादित्यध्याहृतेन ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यन्तेनान्वयः ॥ ५१ ॥ विविक्तं जनसम्मर्दरहितं पवित्रं च यदरण्यगिरिगुहादि तत्सेवितुं शीलं यस्य स चित्तैकाग्र्यसम्पत्त्यर्थं तद्विक्षेपकारिरहित इत्यर्थो लघ्वाशी लघु परिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलं यस्य स निद्रालस्यादि चित्तलयकारिरहित इत्यर्थो यतानि संयतानि वाक्कायमानसानि येन स यमनियमासनादिसाधनसम्पन्न इत्यर्थो ध्यानयोगपरो नित्यं चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानमात्माकारप्रत्ययेन

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

निर्वृत्तिकतापादनं योगो नित्यं सदैव तत्परस्तयोरनुष्ठानपरो न तु मन्त्रजपतीर्थयात्रादिपरः कदाचिदित्यर्थो वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयेषु स्पृहाविरोधि चित्तपरिणामं समुपाश्रितः सम्यङ्निश्चलत्वेन नित्यमाश्रितः ॥ ५२ ॥ अहङ्कारं महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्योऽतिविरक्तोऽस्मि नास्ति द्वितीयो मत्सम इत्यभिमानं बलमसदाग्रहं न शारीरं यस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वाद्दर्पं हर्षजन्यं मदं धर्मातिक्रमकरणं हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मृतेः कामं विषयाभिलाषं वैराग्यं समुपाश्रित इत्यनेनोक्तस्यापि कामत्यागस्य ॥१८३॥
पुनर्वचनं यत्नाधिक्यार्थं क्रोधं द्वेषं परिग्रहं शरीरधारणार्थकमस्पृहत्वेपि परोपनीतं बाह्योपकारणं विमुच्य त्यक्त्वा शिखायज्ञोपवीतादिकमपि दण्डमेकं कमण्डलुं कौपीनाच्छादनं च शास्त्राभ्यनुज्ञातं स्वशरीरयात्रार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको भूत्वा निर्ममो देहजीवनमा-

त्रेऽपि ममकाररहितोऽतएवाहङ्कारममकाराभावादपगतहर्षविषादत्वात् शान्तश्चित्तविक्षेपरहितो यतिर्ज्ञानसाधनपरिपाकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥ केन क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तदाह ब्रह्मभूतोऽहं ब्रह्मास्मीति दृढनिश्चयवान् श्रवणमननाभ्यासात् प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः शमदमाद्यभ्यासादत एव न शोचति नष्टं न काङ्क्षत्यप्राप्तं अत एव निग्रहानुग्रहयोरनारम्भात् समः सर्वेषु भूतेष्वात्मौपम्येन सर्वत्र सुखं दुःखञ्च पश्यतीत्यर्थ एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो यतिर्मद्भक्तिं मयि भगवति शुद्धे परमात्मनि भक्तिमुपासनां मदाकारचित्तवृत्त्या वृत्तिरूपां परिपाकनिदिध्यासनाख्यां श्रवणमननाभ्यासफलभूतां लभते परां श्रेष्ठामव्यवधानेन साक्षात्कार-

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥ विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

फलां चतुर्विधा भजन्ते मामित्यत्रोक्तस्य भक्तिचतुष्टयस्यान्त्यां ज्ञानलक्षणामिति वा ॥ ५४ ॥ ततश्च भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्करोति यावान् विभुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दघनः सदा विध्वस्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस एकस्तावंतञ्चाभिजानाति ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वाहमस्म्यखण्डानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विशते ह्यज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिशून्यतया सद्रूप एव भवति तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगेन देहत्यागानन्तरं न तु ज्ञानानन्तरमेव क्त्वाप्रत्यये नैव तल्लाभे तदनन्तरमित्यस्य वैय्यर्थ्यापातात्तस्मात्तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्षेथ सम्पत्स्य इति श्रुत्यर्थ एवात्र दर्शितो भगवता यद्यपि ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तितमेव दीपेनैव तमस्तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात्तथापि तदुपादेयमहङ्कारदेहादि निरुपादानेव यावत् प्रारब्ध-

कर्मभोगमनुवर्तते दृष्टत्वादेव न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम तार्किकैरपि हि समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशाङ्गीकुर्वद्भिर्निरुपादानं द्रव्यं क्षणमात्रं
तिष्ठतीत्यङ्गीकृतं नित्यपरमाणुसमवेतद्व्यणुकनाशेत्वसमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशः समवायनिरूपितकारणनाशत्वमुभयोरनुगत-
मिति नाननुगमो येत्वसमवायिकारणनाशमेव सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशकमिच्छन्ति तेषामाश्रयनाशस्थले क्षणद्वयमनुपादानं कार्यं तिष्ठत्येवं च
तत्रैव प्रतिबन्धसन्निपाते बहुकालावस्थितिः केन वार्येत प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धमन्तःकरणदेहाद्यवस्थिन्यथानुपपत्ति च
सिद्धमेवं शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तत्प्रतिबन्धकं तदभावमपेक्ष्य च पूर्वसिद्ध एवाज्ञाननाशस्तत्कार्यमन्तःकरणादिकंनाशयतीति न पुनर्ज्ञानापेक्षा
तदुक्तं 'तीर्थेश्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोक इति' न जानामीत्यादिप्रत्ययस्तु तस्य निवृत्ता-
ज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनितादनुपादानात् साक्षादात्माश्रयादेवाज्ञानसंस्कारात्तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्यादन्तःकरणस्थित्यवधेरिति वितरण-
कृतोऽहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्कारानन्तरमहम्ब्रह्म न भवामि न जानामीत्यादिप्रत्ययो नास्त्येव यदि परं घटं न जानामीत्यादिप्रत्ययः

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

स्यात्तदुपपादनाय चेयं संस्कारकल्पनेति नानुपपन्नमज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्कारो विवक्षितो न हि सावयवमज्ञानं येन कियन्नश्यति
कियत्तिष्ठतीति वाच्यमनिर्वचनीयत्वादेकदेशाभ्युपगमे तु तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चरमं ज्ञानमपेक्षितमेव तच्च मृतिकाले दुर्घटमिति तत्त्वज्ञानसं-
स्कारनाश्यता तस्याभ्युपेया ततश्च संस्कारपक्षान्न कोपि विशेष इति पूर्वोक्तैव कल्पना श्रेयसीई दृशजीवन्मुक्त्यपेक्षया च प्राग्भगवतोक्त-
मुपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनं इति स्थितप्रज्ञलक्षणानि च व्याख्यातानि तस्मात्साधूक्तं विशते तदनन्तरमिति ॥ ५५ ॥ ननु
योऽनात्मनोऽशुद्धान्तःकरणःसोऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं सहजं कर्म न त्यजेत् यस्तु शुद्धान्तःकरणः सनैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेनाधिगच्छती-
त्युक्तसंन्यासश्च ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्याभ्यामिति प्रागुक्तं भगवता कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यत्र तत्र शु-
द्धान्तःकरणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किं सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यो नाद्य आरुरुक्षोर्मुनेर्योगकर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य
तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यादिना योगमन्तःकरणशुद्धिमारूढस्य कर्मानुष्ठाननिषेधात् न द्वितीयः स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावह

॥१८४॥

इत्यादिना ब्राह्मधर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रतिनिषेधात् न च कर्मानुष्ठानकर्मत्यागयोरन्यतरमन्तरेणतृतीयः प्रकारोऽस्ति तस्मादुभयोरपि प्रतिषिद्धत्वे गत्यन्तराभवेन चावश्यकर्तव्ये प्रतिषेधातिक्रमे कर्मत्याग एव श्रेयान् बन्धहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपौष्कल्यान्नतु कर्माण्यनुष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रायमर्जुनस्यालक्ष्याह भगवान् यः पूर्वोक्तैः कर्मभिः शुद्धान्तःकरणः सोऽवश्यं भगवदेकशरणो भगवदेकशरणतातत्पर्यन्तत्वादन्तःकरणशुद्धेरेतादृशश्चेत् ब्राह्मणः संन्यासप्रतिबन्धरहितः सर्वकर्माणि संन्यस्य तु नामसंसारविमोक्षस्तु तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव एतादृशश्चेत् क्षत्रियादिः संन्यासानधिकारी स करोतु नाम कर्माणि किं तु मद्व्यपाश्रयोहं भगवान् वासुदेव एव व्यपाश्रयः शरणं यस्य स मदेकशरणो मय्यर्पितसर्वात्मभावः संन्यासानधिकारात्

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्
॥ ५६ ॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं
भव ॥ ५७ ॥

सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि वर्णाश्रमधर्मरूपाणि लौकिकानि प्रतिषिद्धानि वा सदा कुर्वाणो मत्प्रसादान्ममेश्वरस्यानुग्रहादवाप्नोति हिरण्यगर्भवन्मद्विज्ञानोत्पत्त्या शाश्वतं नित्यं पदं वैष्णवमव्ययमपरिणाम्येतादृशो भगवदेकशरणः करोत्येव न प्रतिषिद्धानि कर्माणि यदि कुर्यात्तथापि मत्प्रसादात्प्रत्यवायानुत्पत्त्या मद्विज्ञानेन मोक्षभाग्भवतीति भगवदेकशरणतास्तुत्यर्थं सर्वकर्माणि सर्वदा कुर्वाणोपीत्यनूद्यते ॥ ५६ ॥ यस्मान्मदेकशरणतामात्रं मोक्षसाधनं न कर्मानुष्ठानं कर्मसंन्यासो वा तस्मात् क्षत्रियस्त्वं चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन समर्प्य मत्परोऽहं भगवान् वासुदेव एव परः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन् बुद्धियोगं पूर्वोक्तसमत्वबुद्धिलक्षणं योगं बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसम्पादकमपाश्रित्यानन्यशरणतया स्वीकृत्य मच्चित्तो मयि भगवति वासुदेव एव चित्तं यस्य न राजनि कामिन्यादौ वा स मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ ततः किं स्यादिति तदाह मच्चित्तस्त्वं

सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधनानि मत्प्रसादात् स्वव्यापारमन्तरेणैव तरिष्यस्यनायासेनैवातिक्रमिष्यस्यथचेत् यदि तु त्वं मदुक्ते विश्वासमकृत्वाऽहङ्कारात्पण्डितोऽहमिति गर्वान्न श्रोष्यसि मद्वचनार्थं न करिष्यसि ततो विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि कामकारेण संन्यासाद्याचरन्॥५८॥त्वं चाहङ्कारं धार्मिकोऽहं क्रूरं कर्म न करिष्यामीति मिथ्याभिमानमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे यत् मिथ्यानिष्फल एष व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रजात्यारम्भको रजोगुणस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति युद्धे॥५९॥प्रकृतिं विवृणोति स्वभावजेन पूर्वोक्तक्षत्रियस्वभावजेन शौर्यादिना स्वेनानागन्तुकेन कर्मणा निबद्धो वशीकृतस्त्वं हे कौन्तेय

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥ अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥ स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥ कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

यद्बन्धुवधादिनिमित्तं युद्धं मोहात् स्वतन्त्रोऽहं यथेच्छामि तथा सम्पादयिष्यामीति भ्रमात् कर्तुं नेच्छसि तदवशोऽप्यनिच्छन्नपि स्वाभाविककर्मपरतन्त्रः परमेश्वरपरतन्त्रश्च करिष्यस्येव ॥ ६० ॥ स्वभावाधीनतामुक्त्वेश्वराधीनतां विवृणोतीश्वर ईशनशीलो नारायणः सर्वान्तर्यामी ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी नवेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरोयमयति यच्चकिंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादि ' श्रुतिसिद्धः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्देशेऽन्तःकरणे तिष्ठति सर्वव्यापकोऽपि तत्राभिव्यज्यते सप्तद्वीपाधिपतिरिव राम उत्तरकोसलेषु हेऽर्जुन हे शुक्ल शुद्धान्तःकरण एतादृशमीश्वरं त्वं ज्ञातुं योग्योसीति द्योत्यते किं कुर्वंस्तिष्ठति भ्रामयन्नितस्ततश्चालयन् सर्वभूतानि परतन्त्राणि मायया छद्मना यन्त्रारूढानीव सूत्र-

सञ्चारादियन्त्रमारूढानि दारुनिर्मितपुरुषादीनि अत्यन्तपरतन्त्राणि यथा मायावी भ्रामयति तद्वदित्यर्थशेषः ॥ ६१ ॥ ईश्वर. सर्वभूतानि परतन्त्राणि प्रेरयति चेत्प्राप्तं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषकारस्य चानर्थक्यमित्यत्राह तमेवेश्वरं शरणानामाश्रयं संसारसमुद्रोत्तरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा च हे भारत तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तात् परां शांतिं सकार्याविद्यानिवृत्तिं स्थानमद्वितीयस्वप्रकाशपरमानन्दरूपेणावस्थानं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह इत्यनेन प्रकारेण ते तुभ्यमत्यन्तप्रियाय ज्ञानमात्ममात्रविषयं मोक्षसाधनं गुह्याद्गुह्यतरं परमरहस्यादपि संन्यासान्तात् कर्मयोगाद्रहस्यतरं तत्फलभूतत्वादाख्यातं समन्तात् कथितं मया सर्वज्ञेन परमाप्तेनातो विमृश्य पर्यालोच्य एतन्मयोपदिष्टं गी-

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

ताशास्त्रमशेषेण सामस्त्येन सर्वैकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारानुरूपेण यथेच्छसि तथा कुरु न त्वेतदविमृश्यैव कामकारेण यत्किञ्चिदित्यर्थोऽत्र चैतावदुक्तमशुद्धान्तःकरणस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तियोग्यताप्रतिबन्धकपापक्षयार्थं फलाभिसन्धिपरित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या धर्मानुष्ठानं ततः शुद्धान्तःकरणस्य विविदिषोत्पत्तौ गुरुमुपसृत्य ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराय ब्राह्मणस्य सर्वकर्मसंन्यासस्ततो भगवदेकशरणतया विविक्तसेवादि ज्ञानसाधनाभ्यासाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्त्या मोक्ष इति क्षत्रियादेस्तु संन्यासानधिकारिणो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्ध्यनन्तरमपि भगवदाज्ञापालनाय लोकसंग्रहाय च यथा कथंचित्कर्माणि कुर्वतोऽपि भगवदेकशरणतया पूर्वजन्मकृतसंन्यासादिपरिपाकाद्वा हिरण्यगर्भन्यायेन तदपेक्षणाद्वा भगवदनुग्रह-

मात्रेणैहैव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्याऽग्रिमजन्मनि ब्राह्मणजन्मलाभेन संन्यासादिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्या वा मोक्ष इत्येवं विचारिते च नास्ति मोहावकाश इति भावः ॥ ६३ ॥ अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनक्लेशनिवृत्तये कृपया स्वयमेव तस्य सारं सङ्क्षिप्य कथयति पूर्वं हि गुह्यात् कर्मयोगात् गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातमधुना तु कर्मयोगात्तत्फलभूतज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं रहस्यं गुह्यतमं परमं सर्वतः प्रकृष्टं मे मम वचो वाक्यं भूयस्तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु न लाभपूजाख्यात्याद्यर्थं त्वां ब्रवीमि तु इष्टः प्रियोसि मे मम दृढमतिशयेन इति यतस्तेनैवेष्टत्वेन वक्ष्यामि कथयिष्याम्यपृष्टोपि सन्नहं ते तव हितं परमं श्रेयः ॥ ६४ ॥ तदेवाह मयि भगवति वासुदेवे मनो यस्य स मन्मना भव सदा मां चिन्तय द्वेषेण कंसशिशुपालादिरपि तथाऽत आह मद्भक्तः प्रेम्णा मय्यनुरक्तो

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमितिस्ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मद्विषयेणानुरागेण सदा मद्विषयं मनः कुर्विति विधीयते त्वद्विषयोनुराग एव केन स्यादित्यत आह मद्याजी मां यष्टुं पूजयितुं शीलं यस्य स सदा मत्पूजापरो भव पूजोपकरणाभावे तु मां नमस्कुरु कायेन वाचा मनसा च प्रह्वीभवनेनाराधयेदं चार्चनवन्दनाद्यन्येषामपि भागवतधर्माणामुपलक्षणं तथा चोक्तं श्रीभागवते ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं’ इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्ये धीतमुत्तममिति एतच्च भक्तिरसायने व्याख्यातं विस्तरेण एवं सदा भागवतधर्मानुष्ठानेन मय्यनुरागोत्पत्त्या मन्मनाः सन् मां भगवन्तं वासुदेवमेव एष्यसि प्राप्स्यसि वेदान्तवाक्यजनितेन मद्बोधेन त्वञ्चात्र संशयं माकार्षीः सत्यं यथार्थं तुभ्यं प्रतिजाने सत्यामेव प्रतिज्ञां करोम्यस्मिन्नर्थे यतः प्रियोऽसि मे प्रियस्य प्रतारणानोचितेवेति भावः सत्यं ते प्रारब्धकर्मणामन्ते सति मामेष्यसीति वानुवादापेक्षया विश्वासदार्ढ्यं प्रयोजनं प्रथमं व्याख्यातमेव श्रेयः

अनेन यत्पूर्वमुक्तं 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति तद्व्याख्यातं मच्छब्देनेश्वरत्वप्रकटनात् ॥ ६६ ॥ अधुना तु ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छेति यदुक्तं तद्विवृणोति केचिद्वर्णधर्माः केचिदाश्रमधर्माः केचित्सामान्यधर्मा इत्येवं सर्वानपि धर्मान् परित्यज्य विद्यमानानविद्यमानान्वा शरणत्वेनानादृत्य मामीश्वरमेकमद्वितीयं सर्वधर्माणामधिष्ठातारं फलदातारं च शरणं व्रज धर्माः सन्तु न सन्तु वा किं तैरन्यसापेक्षैर्भगवदनुग्रहादेव त्वन्यनिरपेक्षादहं कृतार्थो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दघनमूर्तिमनन्तं श्रीवासुदेवमेव भगवन्तमनुक्षणभावनया भजस्व इदमेव परमं तत्त्वं नातोऽधिकमस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मचिन्ताशून्यया मनोवृत्त्या तैलधारावदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थोऽत्र मामेकं शरणं व्रजेत्यनेनैव सर्वधर्मशरणतापरित्यागे लब्धे सर्वधर्मान् परित्यज्येति निषेधानुवादस्तु कार्यकारिताभावाय 'यज्ञाय यज्ञिये साम्नेऽएरं कृत्वोद्गायमित्यत्र' न गिरा गिरेति ब्रूयादितिवत्तथा च ममैव सर्वधर्मकार्यकारित्वान्मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थ एतेनेदमपास्तं सर्वधर्मान् परित्यज्येत्युक्तेनाधर्माणां परित्यागो लभ्यतेऽतो धर्मपदं कर्ममात्रपरमिति नह्यत्र कर्मत्यागो विधीयतेऽपि तु विद्यमानेपि कर्मणि तत्रानादरेण भगवदेकशरणतामात्रं ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षूणां साधारणेन विधीयते तत्र सर्वधर्मान् परित्यज्येति तेषां स्वधर्मादरसम्भवेन तन्निवारणार्थमधर्मे चानर्थफले कस्याप्यादराभावात्तत्परित्यागवचनमनर्थकमेव शास्त्रान्तरप्राप्तत्वाच्च तस्माद्वर्णाश्रमधर्माणामभ्युदयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थमेवैतद्वच इति न्याय्यं न च सर्वधर्माधर्मपरित्यागोऽत्र विधीयते संन्यासशास्त्रेण प्रतिषेधशास्त्रेण च लब्धत्वादेव न चेदमपि संन्यासशास्त्रं भगवदेकशरणतायाविधित्सितत्वात्तस्मात्सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनुवाद एव सर्वेषां तु शास्त्राणां परमं रहस्यमीश्वरशरणतैवेति तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता कृता तामन्तरेण संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायित्वादर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रति संन्यासोपदेशायोगादर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रतिसंन्यासोपदेशायोगादर्जुनं व्याजेनान्यस्योपदेशे तु वक्ष्यामि ते हितं त्वा मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यस्त्वं मा शुच इति चोपक्रमोपसंहारौ नस्यातां तस्मात्संन्यासधर्मेष्वप्यनादरेण भगवदेकशरणतामात्रे तात्पर्यं भगवतो यस्मात्त्वं मदेकशरणः सर्वधर्मानादरेऽतोऽहं सर्वधर्मकार्यकारित्वात्त्वां सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तेभ्यः संसारहेतुभ्यो मोक्षयिष्यामि प्रायश्चित्तं विनैव 'धर्मेण पापमपनुदतीति' श्रुतेर्धर्मस्थानीयत्वाच्च ममातो मा शुचः

युद्धे प्रवृत्तस्य मम बन्धुवधादिनिमित्तमत्यंतायात् कथं निस्तारः स्यादिति शोकं माकार्षीः। एवं प्रकारैर्नैरस्तानि दुर्मतानीह विस्त राद्ग्रन्थव्याख्यानमात्रार्थी न तदर्थमहं यते 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः विशेषो वर्णितोस्माभिः सर्वो भक्तिरसायने ग्रन्थविस्तरभीरुत्वाद्दिङ्मात्रमिह कथ्यते' तत्राद्यं मृदु यथा सत्यपि भेदापगमेनाथ तवाहं न मामकीनस्त्वं सामुद्रो हि तरङ्गः क्व च न समुद्रो न तारङ्गः द्वितीयं मध्यं यथा 'हस्तमुत्क्षिप्य यातोसि बलात् कृष्ण किमद्भुतं। हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते' तृतीयमवधिमात्रं यथा 'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगतेव्रजतान् विहाय दूरादिति' दूतं प्रति यमवचनं अम्बरीषप्रल्हादगोपीप्रभृतयश्चास्यां भूमिकायामुदाहर्तव्या अस्मिन् हि गीताशास्त्रे निष्ठात्रयं साध्यसाधनभावापन्नं विवक्षितमुक्तं च बहुधा तत्र कर्मनिष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपर्यन्तोपसंहृता स्वकर्मणा

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा-शुचः ॥ ६६ ॥

तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इत्यत्र संन्यासपूर्वकश्रवणादिपरिपाकसहिता ज्ञाननिष्ठोपसंहृता ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशतेतदनन्तरमित्यत्र भगवद्भक्तिनिष्ठातूभयसाधनभूतोभयफलभूता च भवतीत्यन्त उपसंहृता सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यत्र भाष्यकृतस्तु सर्वधर्मान्परित्यज्येति सर्वकर्मसंन्यासानुवादेन मामेकं शरणं व्रजेति ज्ञाननिष्ठोपसंहृतेत्याहुः भगवदभिप्रायवर्णने के वयं वराकाः 'वचो यद्गीताख्यं परमपुरुषस्यागमगिरां रहस्यं तद्व्याख्यामनतिनिपुणः को वितनुतां। अहंत्वेतद्धार्ष्ट्यं यदिह कृतवानस्मि कथमप्यहेतुस्नेहानां तदपि कुतुकायैव महतां' ॥ ६६ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः शास्त्रसंप्रदायविधिमधुना कथयतीदं गीताख्यं सर्वशास्त्रार्थरहस्यं ते तव संसारविच्छित्तये मयोक्तं नातपस्कायासंयतेन्द्रियाय न वाच्यं कदाचन कस्यामप्यवस्थायामिति पर्यायत्रयेपि संबध्यते तपस्विनेप्यभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय न वाच्यं कदाचन तपस्विने भक्तायाप्यशुश्रूषवे शुश्रूषां परिचर्यामकुर्वते च न वाच्यं कदाचन

चशब्दं वाच्यं कदाचनेति पदद्वयाकर्षणार्थे न च मां योऽभ्यसूयति मां भगवन्तं वासुदेवं मनुष्यमसर्वज्ञत्वादिगुणकं मत्वाभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरत्वमसहमानो द्वेष्टि यस्तस्मै श्रीकृष्णोत्कर्षासहिष्णवेऽतपस्विने भक्तायाशुश्रूषवेऽपि न वाच्यं कदाचनेत्यनुकर्षणार्थश्चकारस्तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे श्रीकृष्णानुरक्ताय च वाच्यमित्यर्थ एकैकविशेषणाभावेऽप्ययोग्यताप्रतिपादनार्थाश्चत्वारो नकारा मेधाविने तपस्विने वेत्यन्यत्र विकल्पदर्शनात् शुश्रूषा गुरुभक्तिभगवदनुरक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यं मेधातपसोः पाक्षिकत्वेऽपि भगवदनुरक्तिगुरुभक्तिशुश्रूषाणां नियम एवेति भाष्यकृतः ॥ ६७ ॥ एवं सम्प्रदायस्य विधिमुक्त्वा तस्य कर्तुः फलमाह यः संप्रदायस्य प्रवर्तक इममावयोः संवादरूपं ग्रन्थं परमं निरतिशयपुरुषार्थ-

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

साधनं गुह्यं रहस्यार्थत्वात् सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हं मद्भक्तेषु मां भगवन्तं वासुदेवं प्रत्यनुरक्तेष्वभिधास्यत्यभितो ग्रन्थतोऽर्थतश्च धास्यति स्थापयिष्यति भक्तेः पुनर्ग्रहणात् पूर्वोक्तविशेषणत्रयरहितस्यापि भगवद्भक्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति कथमभिधास्यति तत्राह भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषैवेयं मया क्रियत इत्येवं कृत्वा निश्चित्य योऽभिधास्यति स मामेवैष्यति मां भगवन्तं वासुदेवमेष्यत्येवाचिरान्मोक्षत एव संसारादत्र संशयो न कर्तव्योऽथवा मयि परां भक्तिं कृत्वाऽसंशयो निःसंशयः सन्मामेष्यत्येवेति वा मामेवैष्यति नान्यमिति यथा श्रुतमेव वा योज्यं ॥ ६८ ॥ किञ्च तस्माद्भक्तेषु शास्त्रसम्प्रदायकृतः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकृत् मद्विषयप्रीत्यतिशयवान्नास्ति वर्तमाने काले

नापि प्रागासीत्तादृक् कश्चित् न च कालान्तरे भविता भाविष्यति ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीत्यतिशयविषयः कश्चिदप्यासीन्नाधुना च भुवि लोकेस्मिन्नास्ति न च कालान्तरे भवितेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ६९ ॥ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह आवयोः संवादमिमं ग्रन्थं धर्म्यं धर्मादनपेतं योऽध्येष्यते जयरूपेण पठिष्यति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानात्मकेन यज्ञेन चतुर्थाध्यायोक्तेन द्रव्ययज्ञादिश्रेष्ठेनाहं सर्वेश्वरस्तेनाध्येत्रा इष्टः पूजितः स्यामिति मे मतिर्मम निश्चयो यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव जपति तथापि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवत्यतो जपमात्रादपि ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारार्थानुसन्धानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं वक्तव्यमिति फलविधिरेवायं नार्थवादः श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतपेति प्रागुक्तम्

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥ सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

॥ ७० ॥ प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति यो नरः कश्चिदप्यन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावान् श्रद्धायुक्तस्तथा किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यबद्धं वा जपतीति दोषदृष्ट्याऽसूयया रहितोनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थमपिशब्दात् किमुतार्थज्ञानवान् सोऽपिकेवलाक्षरमात्रश्रोताऽपि मुक्तः पापैः शुभान् प्रशस्तान् लोकान् पुण्यकर्मणामश्वमेधादिकृतां प्राप्नुयात् ज्ञानवतस्तु किं वाच्यमिति भावः ॥ ७१ ॥ शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा कारुणिकेन प्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोपि पुनरुपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति कच्चिदिति प्रश्ने एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रेण व्यासङ्गरहितेन चेतसा हे पार्थ त्वया किं श्रुतमर्थतोवधारितं कच्चित् किमज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः सम्मोहो विपर्ययोऽज्ञाननाशात् प्रनष्टः प्रकर्षेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव

धहनञ्जय यदि स्यात् पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥ एवं पृष्टः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपेक्षतामात्मनोऽर्जुन उवाच नष्ट उत्थितो मोहोऽज्ञानकृतो विपर्ययस्तन्नाशक्रमाह स्मृतिर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मया यस्मात्त्वदुपदेशादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानाक्रान्ततया प्राप्तमतः सर्वप्रतिबन्धशून्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थो हेऽच्युतात्मत्वेन निश्चितवादी योग्यायोग्यस्मृतिलम्भने सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष इति श्रुत्यर्थमनुभवन्नाह स्थितोस्मि गतसन्देहो निवृत्तसर्वसन्देहः स्थितोऽस्मि युद्धकर्तव्यतारूपे त्वच्छासनं यावज्जीवं च करिष्ये वचनं तव भगवतः परमगुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यकथनेन भगवन्तमर्जुनः परितोषयामासानेन गीताशास्त्राध्यायिनो भगवत्प्रसा-

॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यतमं परम् ॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

दादवश्यं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतं तद्वास्य विजज्ञावितिवत् ॥ ७३ ॥ समाप्तः शास्त्रार्थः कथासंबन्धमिदानीमनुसन्दधानोऽद्भुतं चेतसो विस्मयाख्यविकारकरं लोकेष्वसंभाव्यमानत्वात् लोमहर्षणं शरीरस्य रोमाञ्चाख्यविकारकरं तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य दर्शितं स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥ व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह व्यासदत्तदिव्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपात् व्यासप्रसादादिमं परं गुह्यं योगं योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं स्वेन पारमेश्वरेण रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनन्दति अत्रेममिति पुल्लिङ्गपाठो भाष्यकारैर्व्याख्यात एतदिति नपुंसकलिङ्गपाठस्यैव योगसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥ पुण्यं श्रव-

णेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि किंतु संस्मृत्य संस्मृत्य संभ्रमे द्विरुक्तिर्मुहुर्मुहुर्वारंवारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति वा ॥ ७६ ॥ यद्विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान् दर्शयामास तदिदानीमनुसन्दधानमाह तदिति विश्वरूपं हे राजन्मम महान्विस्मयोऽत एव हृष्यामि चाहं स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥ एवं च सति स्वपुत्रे विजयादिसंभावनां परित्यजेत्याह यत्र यस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तिष्ठति नारायणो यत्र पार्थो धनुर्धरो यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नर-

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः॥ विस्मयो मे महान् राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

स्तत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे श्री राजलक्ष्मीर्विजयः शत्रुपराजयनिमित्त उत्कर्षो भूतिरुत्तरोत्तरं राजलक्ष्म्या विवृद्धिर्ध्रुवाऽवश्यंभाविनीति सर्वत्रान्वयः नीतिर्नयः एवं मम मतिर्निश्चयस्तस्मादृथा पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुगृहीतैर्लक्ष्मीविजयादिभाग्भिः पाण्डवैः सह सन्धिरेव विधीयतामित्यभिप्रायः ' वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् । पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने॥ काण्डत्रयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं येन निर्मितम् । आदिमध्यान्तषट्केषु तस्मै भगवते नमः॥ श्रीगोविन्दमुखारविन्दमधुनामिष्टं महाभारते गीताख्यं परमं रहस्यमृषिणा व्यासेन विख्यापितम्। व्याख्यात भगवत्पदैः प्रतिपदं

श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्पष्टं मधुसूदनेन मुनिना स्वज्ञानशुद्ध्यै कृतम् ॥ इह ... योऽस्ति विमोहयन् मनः परमानन्दघनः सनातनः । गुणदोषभृ-
देष एव नस्तृणतुल्योऽथदयं स्वयं जनः ॥ श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां प्रसादना ... साद्य मया गुरूणाम् । व्याख्यानमेतद्विहितं सुबोधं समर्पितं

इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा ... शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ ७॥ ॥ ७ ॥

तच्चरणाम्बुजेषु ॥ १ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपू ... पादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीता-
गूढार्थदीपिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ द्व्यष्टादशशते शा ... मापिता ॥ गूढार्थदीपिका टीका नवम्यामिंदुवासरे ॥ १ ॥
नारायणमयूराभ्यां परोपकृतिसिद्ध ... मुद्रिता कीलयन्त्रे स्वे तेन कृष्णा ... त ॥ २ ॥ श्रीसद्गुरुः कृष्णो विजयते

इदं माधुसूदनीटीकासमेतं श्रीमद्भगवद्गीतापुस्तकं मुंबय्याख्यां राजधान्यां नेटिव ओपिनियनाख्ये कीलयन्त्रे मुद्रितम्

शकाब्दाः १८२३.

॥ इति श्रीमधुसूदनटीकायुतभगवद्गीतासमाप्ता ॥